

Metropoolia

Sest sina saad Kristuse tunnistajaks kõigile inimestele selles, mida sa oled näinud ja kuulnud. (Ap. 22,15)

Me tunnistame armu,
kuulutame halastust,
ei varja heategusid.
(Suurest veepühitsuspalvest)

Issand, lase oma sulase metropoliit Aleksandri hing rahus puhata!

Metropoliit Aleksander (Paulus), EAÖK esikarjane,
kelle ajal sai meie kirik autonoomia.

Euroopa Kirikute Konverentsi peaassamblee Tallinn 2023

Foto: Gennadi Baranov 2019

Kallis ja väga austatud EKK president pastor Christian Krieger, kallid Euroopa kristliku konverentsi liikmed ja sõbrad, kõik kohalvibijad,
tere tulemast Tallinna!

Me rõõmustame teie kohalvibimise üle siin Eestimaal. Täname, et otsustasite korraldada Euroopa Kirikute Konverentsi peaassamblee siin meie juures. Siin saame võimaluse vestluste ja intervjuude käigus endalt küsida, kuidas luua tingimused tõeliseks evangeelseks kohtumiseks nende meie kaasaegsete inimestega, kes tunnistavad end olevat usu suhtes täiesti ükskõiksed ning kes seisavad silmitsi vaimse tühjusega.

Ülesehitatavas Euroopas ei saa idast pärít õigeusk endale lubada lääne raskustest ja kiusatustest mõödahiilimist ega ignoreerida tema hirme ja kahtlusi. Vastupidi, need tuleb loominguliselt endasse sulatada või, nagu Dostojevski kaunis väljend ütleb: võtta enda õlule Euroopa ahistuse koorem. Võtta see enda kanda, kuid samas teha seda ettevaatlikult. Mis puudutab meid, õigeusklikke, siis meie ülesanne on leida siin EKKs sõnad selgitamaks, et õigeusu teoloogia on „jumalateenistuse teoloogia”, mille kaudu mõte saab salasusest valgustust, teisisõnu öeldes, valgustust elu ja surma ning hea ja kurja põhjustest.

,Kui see on tõsi,” kirjutab Françoise Giroud, „ei saa me olla kogu aeg õnnelikud, et agnostitsism ja ateism on tänapäeva kultuurimaastikul lõviosa haaranud, ei ole ka vähem tõsi, et nad eksisteerivad koos meie aja inimeste tõelise vaimse otsinguga”.

Ja ta lisab: „Kes julgeks väita vastupi dist, kui sõjakas ateism taandub nende ees, kes väidavad, et neil puudub religioon ning kes asendavad sõna „uskmatus” sõnaga „usu puudumine?”.

Eesti õigeusu kirik, alles jääenud jääl Armuvaliku järgi (vrd Rm 11:5), mis, vaatamata oma ajaloole – olles vintsustuse ja tagakiusamiste töttu eelmisel sajandil

äärmosteni paljaks riisutud –, on ometi, Jumala jaoks vaesena, evangeelses hapruses tõelise dialoogi eeskujuks ja üheks osapooleks mitte üksnes õigeusu maailmas, vaid kõigis oikumeenilistes instantides.

Selline olek keelab igasuguse konfesionaalse uhkuse ja kultuurilise üleoleku; see on omane alandlikule ja teenivale kirikule, kes ihmik Kristuse evangeeliumi tänu ning ohverduse valgust maailma elu valgustamiseks, selgitamiseks ning õigustamiseks.

See „alles jääenud jääl armuvaliku järgi” olemise vaatenurk hõlmab endas nii katarsist (puhastust) kui ka patristliku teoloogia paremat tundmist. Samuti oleks meie kirikule siin Eestis oikumeenilise dialoogi raames soovitatav süvendada suurte lääne müistikute kogemusi ja roomakatoliku teoloogiat, kaotamata silmist oma ajaloolist rada ja suhteid protestantlike maailmaga ning, mis meid kõige rohkem puudutab – luteri kirikuga.

Siin Põhja-Euroopas, mis on meie loomulik keskkond, on meil kohustus uesti läbi lugeda meie ühine ajalugu, hinnates positiivselt meie lahknevusi ja sidudes sellesse ka väliseid elemente, mis on peaaleti poliitilised ja sõjalised ning mis on meid kõrvale juhtinud ühtsuse sõnumist, mida Kristus ise evangeeliumis kuulutab.

Seedottu peamegi juurutama oma seku lariseerunud ühiskonnas kolme põhimõistet: meelesparandust pärast kõiki sõdu ja tagakiusamisi; meie materiaalsete vajadustesse piiramist nende õiglasemaks ümber jagamiseks, ning viimaks ka austust maa vastu ja selle vaimsustamist.

On loomulik, et meie kirikutes on nii head kui ka halba ning head ja kurja on igas hingess, kuniiks Issand tuleb oma hiilguses kohut mõistma elevate ja surnute üle. Pühakute kannatlikkus võib olla ainus rahu saladus, sest see on kohtumõistmisest hoidumine ning samuti usaldus Jumala eesmärgi ja meie hiilgava saatuse vastu.

Mie liturgilistes raamatutes on kirikut kirjeldatud kui hagete varjupaika. Kirikust saab päästetute kogukond, sest ta on alati langenute kogukond, kus kogetakse pidevalt andestust. See on sellepärast, et Issand armastab kirikut ja äratab temas armastust. Mil määral me oma kirikutes sellele armastusele vastame? Selle küsimusega, mis on meie kogu tunnistuse võtmeks, soovингi lõpetada, olles veendunud, et meie, kristlaste jaoks on armastus ainus tee ning sellest sõltuvad meie töelised ja ehtsad kohtumised.

Tallinnas, 14. juunil 2023

† Stefanus,
Tallinna ja kogu Eesti metropoliit

Kirikuelu

Euroopa kirikud vajavad teenimise ümbermõtestamist

Preester Kristjan Otsmann

Tallinnas toimus juunis Euroopa Kirikute Konverentsi 16. peaassamblee „Loome tulevikku Jumala õnnistusel”, mis töö kokku üle 300 delegaadi Euroopa õigeusu, luterlikest ja anglikaani kirikutest.

Peaassamblee peaesineja Tema Pühadus Oikumeeniline Patriarh Bartolomeus töö oma kõnes esile Euroopa rolli kristliku maailmajaona 20. sajandil, kus enamik

eurooplasti pidas end kristlasteks ning kus sündis ja hakkas hoogsalt laienema oikumeeniline liikumine. Ent praeguse Euroopa usulise kuuluvuse maastik on muutunud ning kristlased moodustavad vähemuse, samas kui suur osa inimesi peab end pigem mingi üldise vaimsuse järgijateks. Sellega käib kaasas n-ö „uue oikumeenia” sünd, kus kirikud, mis varem olid oikumeeniliste kõneluste vastased, otsivad nüüd liitlasi ning seda minnes äärmostesse, kuulutades näiteks Vene Föderatsiooni presidendi Vladimir Putini oma poliitiliseks eestvõitlejaks ja Vene Õigeusu Kiriku patriarch Kirilli oma vaimulikuks juhiks, töi patriarch Bartolomeus näite, nimetades 21. sajandi „uut oikumeeniat” pigem lahustavaks ja hävitavaks jõuks kui kristlaskonna ühendajaks.

Patriarhi hinnangul kujunevad oikumeenia järgmiseks proovikiviks nn kultuurisõjad, kus toimub võitlus väärustuse üle sageli ühe denominatsiooni piires. „Vahel näib, et ainus neid ühendav element ongi üksnes eriarvamus ja hukkamöist,” leidis ta.

Tema pühadus lausus, et kristlike kogukondadena peame esmalt võtma alandliku hoiaku ja tunnistama ka enda süüd selles oikumeenia pisendamises. Kristuse eeskuju järgimise asemel oleme ise teenimise asemel liiga sageli oodanud, et meid tee-

nindatakse, nõudnud endale õigust õigupest ilmajätetute teenimise asemel ning liiga sageli seltsinud eliidi ja võimukandjate, natsionalistide ja rahvusriikidega. „Me ei ole näinud kõige väetimates Kristust enast ning ei ole kohelnud neid kui oma vendi ja õdesid,” ütles patriarh.

Praegune olukord nõub meie seniste seisukohtade kriitilist läbivaatust ja vajaduse kohandamist, leidis Tema Pühadus. „Kas ainus valik meie kui kristlaste jaoks on vägisi rõhutada oma veendumuste ülimust muude veendumustega ja põhimõtete ees? Kas kristlik Euroopa ei võiks esindada samasugust avatust ja lugupidamist, mida me eeldame üksteiselt oikumeenilistes ringkondades, kus meie keskel esinevaid erinevusi aktsepteeritakse? Kas kristlik Euroopa saaks praegu lubada kõikide seisukohtade ärakuulamist, isegi kui need väljendavad eriarvamus ja uskmust? Kas kristlik Euroopa ei peaks üles näitama suuremat valmisolekut elada ja tunnistada kõrvuti mittekristlike uskude ja kogukondadega – pidada oluliseks kõiki meiega koos eksisteerivaid inimesi nende taandumatus ainaulaaduses, nagu ütleks Pergamon metropoliit Johannes?” küsis patriarh.

Ta kutsus üles lootma ja töötama selle nimel, et Euroopas tekiks kodanikuühis-

kond, kus ühine hüve on tähtsam kui piirid ja eraldusjooned, ning võtma sihiks Euroopa, kus kristlased ja kõik head soovivad inimesed taotlevad ühiselt õigust ja võtavad vastu võõraid. „Peaksime meelde tuletama kristlikku kutsumust kuulutada vaestele rõõmusõnumit, kuulutada vangidele vabakslaskmist ja pimedatele nägemist, lasta vabadusse rõhutuid (Lk 4:18),” lausus Tema Pühadus kõne lõpetuseks ja lisas: „See oleks kohane viis kristliku Euroopa taaselustamiseks.”

Valgevene opositsioonijuht Svjatlana Tihhanovskaja kõneles peaassambleel vägvallatu vastupanu olulisusest ning rõhutas kristlaste rolli selles. „Inimesed, kelle usk õpetab neid mitte tapma, mitte varastama, mitte andma valetunnistust, kes austavad Jumalat rohkem kui poliitilisi juhte, ja kellele usk annab moraalset jõudu, on diktatuuride jaoks äärmiselt ohtlikud ja demokraatlike riikides äärmiselt vajalikud,” lausus ta.

Endine Canterbury peapiiskop Rowan Williams keskendus oma ettekandes sellele, mida tähendab õnnis olemine. Matteuse ja Luuka evangeeliumi õndsakskiitmistest loetakse õndsateks või õnnelikeks neid inimesi, kes pole iseenda loo vangid, lausus ta. „Need, kes ei püüa ärevalt varandust kokku kuhjata, vaid tunnistavad oma sõltuvust

Pühim patriarh Bartolomeus kõnelemas 18. juunil 2023.

armust ja andidest; need, kes ei ihalda suuremat julgeolekut iseendale, vaid kõikidega jagatud õigust; need, kes on kaastundlikud ilma ründamata, kes ei karda olla haavatud, kes töötavad lepituse nimel – kõik need on inimesed, kes on jätnud selja taha janu olla ise oma saatuse omanikud ja valitsejad, ning teavad, et ainult suhe Jumalaga ja Jumala juhitmisel kaasinimestega võimaldab neile täielikku inimlikkust,” kõneles Williams. Sellised inimesed võtavad kuulda Jumala kutset ja otsivad Jumala andi maailma puudustes ning leiavad endas jõudu taluda riske, mida selline otsimine ja kuulda võtmise võib kaasa tuua.

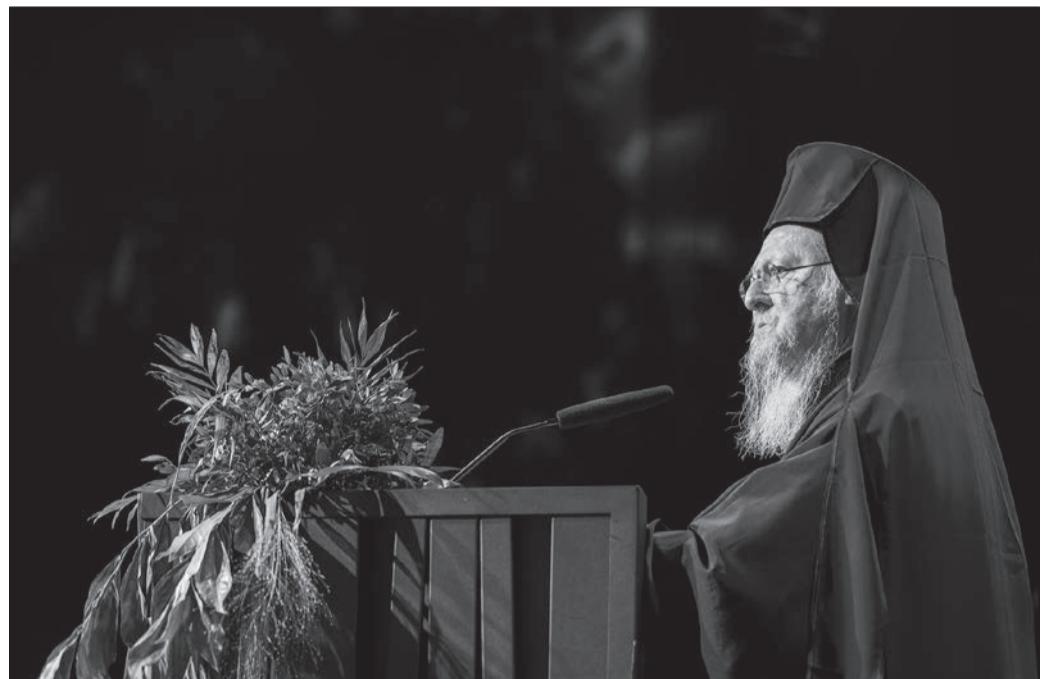
Williams kästles oma kõnes mitmeid teemasid seoses kristliku kogukonna ja Euroopa poliitilise tulevikuga. Kiriku ülesanne avalikus debatis on tema sõnul pakkuda alternatiivset lugu, mis toetab tema identiteeti. Kirik peaks seisma vastu rassistlikele ja ksenofobsetele narratiividile ning propageerima hoolivat suhtumist. Samuti on kirikul kohustus töstatada keskkonntaemaid ja vastanduda ühiskonnas levinud tarbimiskultuurile ja tarbimise pealetungi negatiivsele mõjule ning keskkonna hävitamisele. Kirik peaks rõhutama maa-ilma terviklikkust ning tuginema liturgilisele elule, mis rõhutab Jumala visadust ja tuleviku tõelisust, tunnistades Jumala us-

tavust ja kannatikkust inimeste eksimuste suhtes. „Kirik usub Jumala tõotatud tulevikku ja annab tunnistust sellest läbi oma sakramentaalse elu,” lausus Williams.

Peaassamblee lõppraport mõistis üheselt hukka Venemaa jõhkra kallaletungi Ukrainale ning sellega kaasneva elu, maa-alade ja rahvusvaheliste suhete hävitamise. Samuti avaldasid lõppraporti koostajad muret, et mõni kirik on aidanud kaasa sellele kohutavale konfliktile, ja kahetsust selle kõrvalekalde mõju pärast kristlikule tunnistusele Euroopas. Samuti tööstis lõppraport muu hulgas esile kristlike vähemuste ründamise mõnel pool Euroopas, nagu ka rändekriisiga kaasnevad inimkaotused.

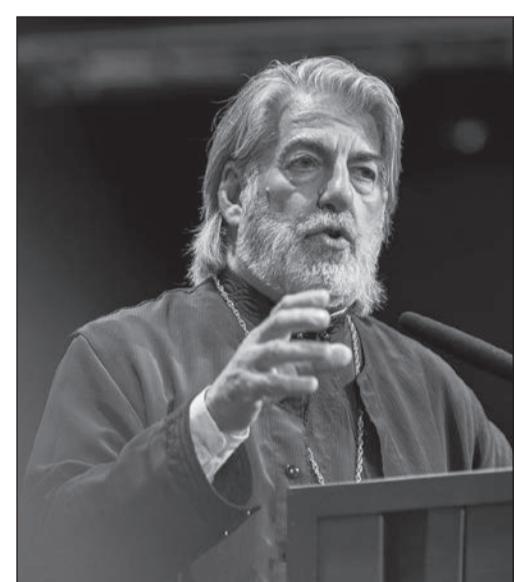
„Kirikud peavad kuulda võtma Jeesus Kristuse läbi esitatud Jumala kutset olla lootuse vahendajad ning kanda avalikult ebaõiglase kannatuse arme,” sõnastas lõppraport peaassamblee kokkuvõtte. „See tähendab kartmatut kindlaksjäämist lepitavale ülestõusmislootusele Kristuses, kes kutsub meid võtma Jumala õnnistuse all vastutust tuleviku kujundamise eest.”

Peaassamblee valis ka Euroopa Kirikute Konverentsi uue presidendi ja asepresidendid. EKK valis presidendiks Oikumeenilise Patriarhaadi Tüatiira ja Suur-

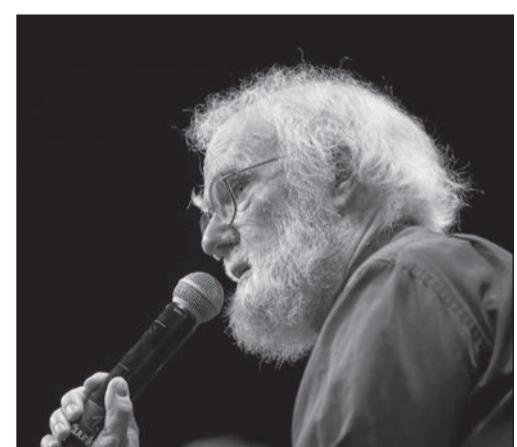

Britannia peapiiskopi Nikita (Loulias), kes on Oikumeenilise Patriarhaadi inimkaubanduse ja nüüdisaegse orjuse vastase töörühma koordinaator ning on olnud patriarhaadi noortekomitee esimees, nagu ka prohvet Eelija nimelise usunditevahelise sihtasutuse kaasesimees ja juhtkomitee liige. Praegu on ta Euroopa katoliku-õigeusu foorumi kaaspresident. Peapiiskop Nikita ütles, et ta on alati uskunud, et kristlaseks olemine tähendab dialoogi astumist teiste inimeste ja teiste kristlike kogukondadega. „Jah, muidugi on meil erinevusi, kuid meil on nii palju ühist: Jeesus Kristus,” ütles ta. „Me peame üksteist tundma, me peame tegema koostööd.” Tema sõnul on oluline kuulata rohkem noorte häält ja tuua noori Euroopa Kirikute Konverentsi juurde, et nad teaksid, mis tegelikult toimub.

Asepresidentideks valis EKK Inglismaa kiriku Huntingdoni peapiiskopi Dr Dagmar Winteri ja Saksamaa evangeelse kiriku välistöö tegevjuhi pastor Frank Koppa. Eestist valiti juhatusse EELK Tartu Ülikooli-Jaani koguduse õpetaja ja peaassamblee Eesti-poolne peakorraldaja Triin Käpp. EAÖKst osalesid peaassamblee töös aktiivselt korraldustoimkonnas Age Ploom Tallinna Püha Siimeoni ja Naisprohvet Hanna kogudusest ning ülempreester Mattias Palli palvuste töörühmas.

Peapiiskop Nikita kõnelemas 19. juunil.

Peapiiskop emeeritus Rowan Williams kõnelemas 17. juunil.

Pühim patriarh Bartolomeus peaassamblee saalis.

Svetlana Tikhonovskaya kõnelemas 15. juunil.

Eesti Mitropoliidi saadetus-kiri kogudustele iseseisvuse pühaks¹

Arm ja rahu meie Issandast Jeesusest Kristusest, Jumala Isa armastus ja Püha Vaimu osasaamine olgu teie kõikidega!

Südamest armastatud Eesti ap.-õigeusu koguduse vaimulikud ametikandjad, koguduse tegelased ja kõik meie koguduse liikmed, vennad ja armsad lapsed Kristuses!

Jumala tahtmisel sai nüüd juba ligi 80 aas-

¹ Toome siin ära metropoliit Aleksandri läkituse 1923. aastal autonoomia andmise puhul. Kirjavits on muutmata, v.a mõned ilmselged trükivead. Juhime tähelepanu, et sel ajal räägitigi autonoomiast tihti kui iseseisvusest, kuid nagu kolmandast lõigust näha, kasutab metropoliit Aleksander neid sünonüümina. Nüüd kasutame meie kiriku staatuse kohta enamasti täpsemat terminit „autonoomia”, erista maksi seda täisiseseisvusest ehk autokefaaliast.

tat tagasi üks osa Eesti rahvast püha kõigemaapealse apostliku õigeusu koguduse alla ja ehk küll nii mitmedki katsumised noorele kogudusele kohe osaks said, jäi suurem osa õigeusu koguduse liikmeid truuks oma usule, temas võõra välimuse all öieti hinnates tõsist usutuuma. Nende kindlameeleliste usuliikmete järeltulijad oleme meie. Seda kitsikust ja vaeva, mida meie esivanemad usu pärast kannud, kui neid kõigit kiusati ja rõhuti, kui neil õiget kohtagi polnud palveks, pole meie enam näinud. Kenad kirikud ja koolid, korrapärased kirikuametid ja kooliõpetajad on juba mõned aastakümned meie kogudustel röömuks ja toeks. Ja kuigi viimsel ajal ajalooratta veeremisel meie kiriku senised ametlikud toed purunesid, mis mõnedelegi kahjuröömuks meie kiriku hävinemise peale asja andis, näitas Jumal oma armu siangi üles ja kinnitas oma sõnu (Mt 16:18) selle tööluga, et Eesti äkilisest ja välisest raskest muudatusest auga üle sai ja nüüd veel värskema jõuga oma tööl on kui enne.

Kui siis meie ühendus senise emakiriku Venemaal sõja ja poliitiliste olude tõttu katkes ja selle jatkamine pea võimatuks sai, tunnistas Vene kirikupea, patriarch Tihon, kelle isaliku lahkuuse ka meie oma esimese Eesti piiskopi saamise lõpuotsuse võlgneme, et meie kirik oma korralduses on iseseisev – autonoomne kiriklik üksus, kuni lähem Vene kiriku kogu asja lõpulikult lahendab. Et aga Vene kiriku seesmine kord viimasel ajal õige segaseks läks, patriarch Tihon kauemat aega vangis viibis ja

ka väljamaal viibijate end. Vene kiriku vaimulikkude poolt mingit vennalikku vastutuleket eesti kiriku asjade korralduseks loota polnud, siis palus Eesti kirik oma kanoonilise korralduse lõpuleviimist kõikide Hommikumaa õigeusus koguduste ema – Konstantinoopoli kiriku poolt. Asjaga tutvunedes tuli Konstantinoopoli kirik Eesti kiriku palvele kõige südamlikuma lahku-sega vastu ja 7. juulil s. a. sai Eesti kiriku kanooniline iseseisvuse korraldus lõpule viidud. Nütidest peale on Eesti kirik kõige Hommikumaa kiriku seaduslik osakirik ja kannab Eesti mitropoolia nime.

Kui meeble tuletada neid raskusi ja teatavaid kui on teadmata takistusi, mis selle viimase otsuse saamise ees olid, siis peab tunnistama: See oli töesti Jumala sõrm. Au olgu Jumalale, kes meid siitsaadi on aidanud, et meie nüüd, õigeusu kirikukorra ja õpetuse põhjal oma kirikuelu nii võime juhtida ja korraldada, kuidas see meie rahva hingele kõigeparemalt vastab. Meie kiriku hoonel on nüüd Jumala armust oma katus peal, mis meid välisse tuulte ja tormide eest kaitseb.

Kuid armsad lapsed ja kallid vennad: sees-mist tööd on veel väga palju ja see ei lõpe kogu meie elu ajal. Meile on antud alus ja selle aluse peale ehitab igaüks oma südame järele, mis ta võib, nagu seda Jumalast juhatatud ap. Paulus kirjeldab (1Kr 3:10-15). Meie kätte on ustud – ja nüüd juba täielikult – Issanda viinamägi, katsugem siis nüüd teda harida ja tema vilja kanda Tae-vase Peremehele, kui Ta omal ajal seda

nõub. Pandiks on annud Issand meie kätte oma Ihu, Ta on meid selle ülesehitamise tööle seadinud ja see töö ei oota.

Kallid kaaslased! Südamliku armastusega kutsun teid kõiki üles väsimata ja ennast ära salgavale tööle Jumala auks, igaühte tema koguduses, tema ametis ja elus. Ärgu väsitagu meid vastased voolud, ärgu kohutagu meid maruväel möllavad elumere laened: see teeb meile küll raskusi ja on meile katsumiseks, kuid ärgu keegi iial meelt heitku: meie Tüürimees on valvel! Armu silmal vaatab ta võitlejate peale, kes kinni peavad, mis neil on, armuga kinnitab Ta lõvdav käed ja teeb tugevaks komista-vad põlved. Õõguvat tahti ei kustuta Tema ära ja ei murra katki rõhutud pilliroogu.

Jumala arm ühendagu täna, 23. septembriil kõik Eesti õigeusu koguduse lapsed ühisele palvele Õnnistegija ees ja andku-ses ühises tänupalves Püha Vaim meile uut jõudu ja julgust edeneda, kasvada ja täielisemaks saada kõigis vaimuväärtustes Kristuse täiea mõõtu mööda.

Jumal, vaata maha taevast ja võta näha ning tule katsma seda viinamäge, mis Su parem käsi on istutanud. Aamen. (Laul 80, 15–16. salm).

23. septembril 1923. a. Tallinnas

Aleksander
Tallinna ja kõige Eestimaa mitropoliit

Uus Elu 1923, nr 7-8.

Rahvahääletusest rahva hääletuseni

Ülempreester Mattias Palli

Sada aastat on möödas kuulsast rahvahääletusest usuõpetuse teemal. Siis soovis pahempoolne valitus kaotada usuõpetuse Eesti koolidest. Eks siis mõeldud umbes nõnda: oleme saanud iseseisvaks, saanud tagasi muistse vabaduse, mille ristirüütlid võtsid, ja raputanud endalt ainelise ja usu-lise orjuse, mida parunid-papid peale su-rusid ja alles hoidsid. Noh, kirik ja usk on ju paljudel olulised, aga vähemalt see ka-tekismuse pähetuupimine peab lõppema.

Ega muidugi kõik otsustajad mõelnud päris niimoodi ning asi oli loomult keerulise: äsjavabanenud kodumaal polnud kerge valida, mis teed käia, kuidas toimida uues olukorras, kus muuseas ka riigi ja kiriku suhted olid muutunud. Tolleaegset vaidlusest ja rahvahääletusest koos selle-tee malise konverentsi kirjeldusega räägib teine artikkel siin lehes.

Selles artiklis mõtiskleme pigem üldiste küsimuste üle ja tõmbame parallele uue-mate, iseäranis just meie silme all toimu-vate sündmustega. Muidugi on suurem tähelepanu perekonnaseaduse muutmisel, mida demagoogiliselt kutsutakse „abi-

eluvõrdsuseks”. Kuid tegelikult on meil viimastel aastatel väga palju märke, et kiriku(te) ja (risti)usu roll mitte üksnes ei kahane numbrite ja mõju mõttes, vaid nii riigivõim kui ka üldsus soovivad üha enam tõrjuda kõike usuga seotut ühiskondlikust, kõlblast ja kultuurilisest vallast.

Kui sajandi eest küsiti rahva arvamust usulise hariduse kohta koolis, siis nüüd ei panda kahesoo-abieli mõiste muut-mist rahvahääletusele, hoolimata sellest, et põhiseaduse vastuvõtmise ajal mõeldi abieli all enesestmõistetavat mehe-naise liitu. Rääkimata küsimustest, kas lõpetada ususaated rahvusringhäälingus, kaotada kaitseväe püsikaplanid või midagi muud taolist. Rahva häält otse ei küsita ja võib olla kindel, et valimistel antud hääldest polnud antud ennekõike abieli tähenduse muutmiseks, pigem anti need hoolimata selle punkti esinemisest mõne erakonna programmiks. Teisalt pole märgata ka massilist aktiivset protesti abieliuseduste ümbertegemise, rääkimata kristluse rolli kahandamise vastu ühiskonnas.

Tösi, temaatika ei ole rangelt võttes ainult või isegi ennekõike kristlikku elutunnetust puudutav küsimus. Vana ja Uus Testament annavad abiellule paljuski oma eripärase tähenduse, kuid mehe-naise abieli on siiski midagi üldinimlikku. Täpsemalt, me usu-me, et pühakirjas ongi ilmutatud Jumala

igavene tahe, mis puudutab iga inimest. Kuid nii-öelda väljaspoolsetele, kes vaatlevad asju otsekui neutraalse kõrvaltvaata-jana ning tunnistavad vaid ristiusu ajalooli-selt tuvastatavat külge, peaks olema selge, et kristlus pole leitanud monogaamset kahesoo-abieli või surunud seda ühiskond-dadele peale. Kristlus pigem lihtsalt kandis edasi juba varasemalt abieliinstitutsiooni, ent mõtestas seda vaimulikult: Jumala ja loodu, Kristuse ja Koguduse liidu peegel-dajana, teatud mõttes koguni kolmainusi-sseste suhete kehastajana maa peal.

Niisiis oleme omajagu kummilises olu-korras: kirikud seisavad oma võimaluste piires millegi eest, mis peaks olema selge teatud loomuliku ilmutuse, üldinimliku tunnetuse põhjal, samas kui meil on tege-likult öelda veel palju enam. On suur kak-sipidi mõtlemise koht, kuidas anda seda sõnumit edasi nii, et mitte unustada oma eripärist osa ja samas leida sõnu selle ütle-miseks, mis peaks juba terve mõistuse abil ilmselge olema – ajal, kui terve mõistus paistab paljusid maha jäätvat. Ja mis oleks üldse õige suhtumine: kas „minna ära nende keskelt ja eralduda neist, mitte puudutada roojast” (vrd Js 52:11 ja 2Kr 6:17), tõmbuda enam endasse ja püüda hoida oma õdesid-vendi nende hulluste eest, mis üha enam inimeste meeli vallutavad?

See oleks mõnes mõttes nagu naasmine alg-

kirku olukorda, kus ümbrisse maailm oli vaenlik või ükskõikne ja kirik hoidis n-ö rohkem omaette. Ometigi polnud see ka ris-tiusu esimesel kolmel aastasajal, mil polnud mingit positiivset seost riigiga ega ühiskon-na tunnustust, sugugi ainult nõnda. Niipalju kui võimalik, püüdis ristikogudus ka ümbrisse-vat mõjutada: anda tunnistust oma usust, otsida kokkupuuteid paganate arusaamade ja väärustega. Apologeedid pöördusid keis-rite ja teiste mõjuvõimsate inimeste poole, paludes mitte üksnes lõpetada kristlaste ta-gakiusamisi või tõrjumist, vaid ka näitamaks ristiusu kokkusobivust üldiste filosoofiliste ja moraalsete arusaamadega. Püüti näidata, et parim eelkristlik mõte langes kokku pigem kristliku usu ja kõlblusega, mitte tol ajal valdavate usuliste arusaamade ja tavadega. Muidugi oli ka ümbrisevat kultuuri terava-malt arvustavaid häält, nagu Tertulianuse oma, aga see ei muuda üldist pilti.

Kas siin pole teatud eeskuju meilegi olu-korras, kus kiriku ja riigi kooskõla on jäädmas minevikus? Mitte alistumine selle maailma väärustele, kuitahes kauni katte all neid meile ka ei pakutaks (nagu see puuvili paradiisis oli hea ja ahvatlev, vrd 1Ms 3:4-6). Aga mitte ka tänapäevase ühiskonna eitamine, enesessesulgumine või vihane vastandumine sellele. Tuletame meelde, et püha apostel Paulus kutsub alis-tuma Juudamaa vallutajariigi paganauskü keisrile ja ülematele, palvetama nende

ning kõigi teiste, mitte üksnes vendade-
õdede eest ning andma head tunnistust ka
mitteusklike ees (1Tt 2:2; Rm 13:1-7 jm).

See kõik võiks olla ka meile eeskujeks.

Konverents „100 aastat esimesest rahvahääletusest Eestis. Religioonialane haridus enne ja nüüd” 5. juunil 2023

Katrin Viires

Külastasin 5. juunil Tallinnas Toompea lossi konverentsisaalis toimunud rahvahääletuse ja religioonialase hariduse konverentsi. Enne konverentsi algust avati ka samateemaline näitus.

Üritus algas tervitussõnadega Riigikogu esimehelt Lauri Hussarilt ning Eesti Kirikute Nõukogu presidentilt, EELK peapiiskopilt Urmas Viilmalt. Seejärel tutvustas Tartu religioonipedagoogika kaasprofessor Olga Schihalejev näitusel olevalt stende, mis andsid lühikese ülevaate 1923. aasta rahvahääletusest ja religiooniõpetusest Eestis minevikus ja tänapäeval ning sellest, kuidas eri Euroopa maades on usuõpetus korraldatud. Näituse koostamisel olid Olga Schihalejevile abiks Priit Rohtmets, Rain Soosaar, Toomas Jürgenstein, Ulla Herkel, Arvo Lamp ning kujundajana Riina Sildvee. Näituse koostajaid ja võorustajaid tänas Siseministeeriumi usuasjade osakonna juhataja Ilmo Au.

Konverentsil oli kolm ettekannet, millest esimene pidas Tartu Ülikooli kirikuloo kaasprofessor ja EELK Usuteaduse Instituudi kirikuloo professor Priit Rohtmets. Ettekande teema oli 1923. aasta rahvahääletus ja usuõpetus Eesti omariikluse esimestel aastakümnetel. Rohtmets töi oma ettekandes välja arengu enne mainitud rahvahääletust, nimelt nõuti juba 1917. aastal usuõpetuse kaasajastamist, muuhulgas selle muutmist vabatahtlikuks. 1918. aastal võeti vastu ka vastav ajutine määrus ning keelustati vaimulik järelevalve koolides antavale usuõpetusele. 1920. aasta mais võeti vastu avalike algkoolide seadus, mis jättis usuõpetuse kooliprogrammist üldse välja. Samuti kärbiti nii luteri kui ka õigeusu kirikute õigusi, kuid vaimulikud said siiski jätkata perekonnaseisuametnikena. Usuõpetuse vastased olid peamiselt toonased sotsiaaldemokraadid, kes olid üldiselt väga religioonikriitilised. Samas kostis kriitilisi häält ka nende poolt, kes nägid negatiivses valguses kiriku seisuslikku minevikku, kuid polnud samas põhimõtteliselt religioonivastaselt meelestatud. Kaaluti ka võimalust asendada usuõpetus kõlbusõpetusega, mille eeskujuna viidati Prantsusmaale. Usuõpetuse poodajad olid peamiselt toonase Kristliku Rahvaerakonna liikmed (Jaan Lattik, Johan Kõpp jt),

Ristirahvas ei saa ega tohi olla hääletus. Kuid mõistagi peab see hääl olema tasakaalukas, vaba raevust, pettumusest või ükskõksusest oma rahva ja kodumaa vastu. Me oleme osa oma rahva lihast ja luust,

me ei peaks olema mitte pooldumise teel tervikust eralduv organism, mis läheb oma teed – meil polegi sellist võimalust, mõni munk-nunn või väike kogukond ehk välja arvata. Me peame kannatlikult ja armastu-

sega seletama (ja enne ehk ka ise paremini selgeks saama), mis on õigeusu arusaam abielust ja paljust muust, ennekõike sellest, mis tähendab olla inimene, miks me siin ilmas oleme ja mis on Looja tahe maailmas.

kes nägid usku kui elu lahutamatut osa ning rõhutasid sealjuures kultuurilist järjepidevust ja sidet põlvkondade vahel. Nende sõnade järgi oli usuõpetuse oluline roll inimese maailmavaate ja kõlbluse kuunemisel. 1923. aasta veebruaris toimunud rahvahääletusele eelnes kampaania, mille viisid läbi Kristliku Rahvaerakonna saadikud ja vaimulikud. Näiteks peeti vastavasulisi koosolekuid jms. Rahvahääletuse osales 66,2% häälõiguslikke kodanikke ning usuõpetuse poolt hääletas osalenuist 71,9%. Kõige tugevam toetus usuõpetusele oli Põhja-Eestis, nõrgem Lõuna-Eestis, kus oli suurem vasakpoolsete mõju ja ka kõrge õigeusuliste osakaal. Lääne-Eestis, mis oli iseenesest tundut suurema religioossuse poolest, võitsid mitmel paigas ka usuõpetuse vastased. Oletatavasti oli selle taga õigeusuliste ja vabakogudustesse kuuluvate inimeste umbusk luteri kiriku suhtes.

Korraldatud rahvahääletuse tulemusel viidi usuõpetus koolidesse tagasi, kuid see muutus vabatahtlikuks nii õpilaste kui ka õpetajate jaoks. Kui algkoolis soovis usuõpetust õppida vähemalt 15 last, muutus aine kooli jaoks kohustuslikuks. Usuõpetus pidi tutvustama kõiki usundeid, kuid tegi seda siiski ristiusu positsionilt. Kui klassis oli mingisse konfessiooni kuuluvate õpilaste ülekaal, võis usuõpetust anda selle konfessiooni osas süvendatult. Pärast usuõpetuse tagasitoomist koolidesse jätkusid siiski ka kriitilised häälid nii õpetuse sisu kui ka usuõpetuse kooliprogrammi kuulumise teemal. Kriitikat tuli ka kirikutele endilt, näiteks õigeusu kirik ei olnud rahul usuõpetuse sisuga. Hoolimata usuõpetuse taastamisest, ei pidurdanud see ühiskondlikku sekulariseerumisprotsessi. Näiteks EELKs vähenes ristimiste ja konfirmeerimiste arv tunduvalt juba 1930ndate lõpul.

Konverentsi teise ettekande pidas Vabariigi Presidenti õigusnõunik Hent-Raul Kalmo teemal „Rahvahääletus kui demokraatia tööriist”. Oma sõnavõtus kõneles Kalmo rahvahääletusest laiemalt ja sellest, kuidas seda on eri aegadel Eestis rakendatud. Üldiselt on Eestis näha poliitikute seas teatavat umbusku otsedemokraatia suhtes. Seejuures oli 1923. aasta usuõpetuse teemaline rahvahääletus üpris unikaalne, kuna selle ka algatas rahvas. Toona olid üldse õhus olulised küsimused selle kohta, mis on demokraatlik ühiskond, progress, tagurlus, igandid jne. Usuõpetus oli osa ühiskondlikust diskussioonist. Põhimõtteliselt toetasid rahvahääletust printsibina ka sotsiaaldemokraadid, kuigi samas oldi tugevalt usuõpetuse vastu. Üldiselt osutavad rahvahääletuste tulemused praktikas pigem konservatiivseteks. Rahvahääletuse korraldamiseks on peamiselt kaks viisi. Esiteks võimalus, et rahvas esitab ise eelnõu, mis hääletusele pannakse; ja teiseks

rahva vetoõigus, mis tähendab, et seistakse vastu mingile seadusele, mida riigikogu tahab vastu võtta. Esimesel juhul viib rahvas oma eelnõu parlamenti ette: kui parlament seda vastu ei võta, viib rahvas ka hääletuse ise läbi. Rahval on seeläbi võimalus võim tagasi võtta. Kui hääletusel selgub lõhe parlamenti ja rahva vahel, siis tähendab see automaatselt umbusaldust riigikogule ja seega ka erakorralisi valimisi. Tänapäeva Eestis peaks seaduse kohaselt rahvahääletuse algatama riigikogu, kuid kuna ükski riigikogu üldiselt enda lagunemist ei soovi, siis ei taheta ka rahvahääletusi algatada. Kui, siis vahetult enne järgmisi valimisi. Rahva eelnõuga hääletuse korraldamise vastu kõneleb see, et selliselt koostatud eelnõu ei pruugi olla väga asjatundlik. Rahva vetoõiguse puhul seda aga argumendiks pidada ei saa. Eesti seadused soosivad hetkel pigem konsensusdemokraatiat, mille vastandiks on nn pendeldemokraatia, mida võime näha näiteks Ühendkuningriigis.

Kolmanda ettekande pidas Olga Schihalejev ja selle teemaks oli „Religioon sekulaarses koolis: Euroopa riikide lahendused”. Schihalejev töi välja, et usundiõpetus on ilmselt kõige heterogeensem aine Euroopa koolides. See paljunäolisus tuleneb riikide erinevast ajaloost, seadustest, usulisest mitmekesisustest, sekulariseerumisest jne. Usundiõpetuse peamiseks eesmärgiks Euroopas on kokkuleppeliselt sallivuse suurendamine ja n-ö religioonialase kirjaoskuse omandamine. Üldisavalt võib Euroopas õpetatava usuõpetuse jagada kolme kategooriasse: 1) Riigis, kus domineerib üks usund või üks konfessioon, keskendutakse rohkem selle usu või konfessiooni õpetusele. Tavaliselt on selle religiooni esindajatel usuõpetuse ainekava juures ka küllaltki suur kaasräätimisvõimalus. Kui riigis on aga mitmeid suuremaid usugruppe, on usundiõpetuse andmiseks palju erinevaid võimalikke ainekavasid. Nt Soomes on kinnitatud viis kristlike konfessioonide usuõpetuse kava: luteri, õigeusu, katoliku, adventisti ja nelipühi; lisaks neile islami, judaismi, budismi, baha'i ja krišnaiitide usuõpetus. 2) Mittekonfessiooniline usuõpetus, kus osalevad kõik õpilased olenemata nende endi või perekonna usulisest kuuluvusest. Sellistes ainetes käsitletakse eri religioone ja maailmavaateid ning nendega seonduvaid küsimusi. Programme, õppematerjale jms koostab sellisel juhul riik. Aine on tavaliselt õpilastele kohustuslik (v.a Eestis). 3) Usundiõpetuse rääkivat ainet ei ole riiklikus ainekavas ei põhi- ega valikainete hulgas, kuid on võimalik, et mõnedes koolides usundiõpetust siiski pakutakse või käsitletakse vastavaid teemasid eristuva osana sotsiaalainetes.

Konverentsi lõpetuseks toimus paneeldiskussioon, millest võtsid osa Elisabeth Sild (Läänemaa Ühisgümnaasiumi abitu-

rient), Ülle Matsin (HTMi üldhariduspoliitika osakonna juhataja), Ringo Ringvee (Siseministeeriumi usuasjade osakonna nõunik), Atko Remmel (Tartu Ülikooli religiooniuringute kaasprofessor), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikooli vanemteadur), Philippe Jourdan (EKNi asepresident ja katoliku kiriku apostellik administraator Eestis) ja Gennadi Gramberg (juudi muuseumi direktor). Diskussioonil arutleti Eesti inimeste ja eriti noorte usulise teadlikkuse ning selle üle, kuidas viimast suurrendada. Tödeti, et üldjuhul on need teadmised kaunis kasinad ja noored ei tunne Eesti religioosset maaistikku, sest peamiseks infoallikaks on Internet ja sealne teave on pigem Ühendriikide-keskne. Jagati kogemusi külalistajate gruppide võõrustamisest juudi muuseumis ja sünagoogis ning katoliku kirikus. Leiti, et pühakodade ja uskude tutvustamine on oluline, kuid tuleks välida kaldumist teise äärmusse ehk sakraalehitiste ja usuinimeste puhtalt vaatamisvärsuseks muutumist.

Konverentsil käsitletud teemadest ajadatuna vaatasin, kuidas toonases õigeusu kirikus usuõpetuse teemast kõneldi. Näiteks loeme ülempreester Anton Laari artiklist (Uus Elu, 26. I 1923) välja mitte üksnes umbusku, vaid lausa ottest vastuseisu luterlikule usuõpetusele. Säärase konfessionaalse, vähemuskiriku suhtes sageli ka tema sõnul vaenliku usuõpetuse asemel pooldas Laar ainekava, mis sisaldaks „ainult üldkristlikku usutuumata” ning jätkas konfessionaalse õpetuse andmise üksnes kirikute endi hooleks. Laari jaoks oli see küsimus nõnda oluline, et kui teised Kristliku Rahvaerakonna liikmed panid ta valiku ette, kas ta muudab oma vaateid interkonfessionaalse usuõpetuse teemal või lahku Asutavast Kogust, siis valis ta viimase variandi. Laar toob välja ka tolleaegsetes kiriklikes ja poliitilistes ringkondades valitsenud arvamuse, et Eesti rahva huvides oleks kuuluda ainult ühte kirikusse ja olla ühte usku – see oleks siis olnud luterlus. Tema sõnul sooviti kooli kaudu saavutada muuhulgas just seda eesmärki. Siinkohal viitab Laar ajalehes Saaremaa ilmunud artiklile, kus öeldi, et „veneusk surmale on mõistetud” ja et selline lubadus viiakse ellu juba 10–15 aasta jooksul. Säärase usuõpetuse toetamist peab ta vähemuskirikute poolt „andeksandmata sõgeduseks”. Selleks et koolide usuõpetust pooldada, oleks tema jaoks olnud vaja enne selle üle hääletamist kinnitust, et õpetus toimuks kristliku sallivuse pinnalt ja oleks üldkristlik. Samuti oli Laar väga vastu kiriku poliitilise tööriistana kasutamisele ja leiab, et pigem „kirik, kes oma ümber igasuguste poliitiliste vaadetega inimesi kogub, olgu ka selles asjas erapooletu, kui Kristuse tõesammas ja tugi”.

Vigiiliast

Ülempreester Mattias Palli

Laupäeva öhtuti, suuremate pühade eel ja mõnel muul korral on kirikus tavaks pidada eriline jumalateenistus – vigiilia (koguöine jumalateenistus), mõnel pool ka öhtuteenistus. Viimasel juhul peetakse järgmisel hommikul hommikuteenistus. Nende teenistuste pidamine oleneb muidugi võimalustest: meie kiriku maakogudustes ja vähemates linnades, kus preestril on laupäev tihti hõivatud ega ole rahval kerge nädalalöpul kaks korda kokku tulla, piirdutakse tavaliselt liturgiaga pühapäeval või pühal.

Paraku on eelöhtu jumalateenistuste „külastatavus” nii mõnigi kord kasinavööti. Eks ole arusaadav, et laupäeva öhtu on paljudele üks kahest öhtust nädalas, mil järgmine päev vaba ega pea varahommikul tööle töttama. See on üks kahest öhtust, mil võib perekonna, sugulaste või sõpradega aega veeta või teha muid asju, mida töönädal pole lubanud. Laupäeva öhtuti on tihti ka väärteatrietendusi ja muid kultuurisündmusi – ma ei räägi odavast ajaviitest –, millest on kahju loobuda.

Kõik see on täiesti arusaadav ja mõnikord paratamatu. Eriti kui meie lähedased pole meie oma kiriku liikmed, võib olla raske põhjendada seda, et oleme pool pühapäeva (tegelikult küll mõni tund) ära ja veel laupäeva öhtu ka. Argipäeva öhtuti pole inimene alati veel kirikuajaks vaba, või siis on nii väsinud ja liiga teisel lainel, et pühakotta tulla.

Ehk aitab arusaam öhtuse jumalateenistuse tähindusest ja tähtsusest leida motivatsiooni selle tihedamaks külustumiseks, see omakorda jälle annab jõudu asju nii korraldada, et leiame muude tegemiste seas aega jõuda ühisele palvusele pühakojas enne Issanda päeva ja pühi.

Seega pole paha tuletada vahel meeletee vigiilia ülesehitust, tähindust ja olulisust. Nii teadvustame selle jumalateenistuse kohta kirikuaastas ja oma palveelus ning leiame ehk sagedamini tee ka öhtusel ajal kirikusse seal ja siis, kui neid teenistusi peetakse.

Muidugi on esmane, kõige tähtsam jumalateenistus, jumalateenistus selle täies tähen-duses ikka jumalik liturgia. Seal kuuleme Jumala sõna ja see seletatakse meile jutluses lahti, seal toome piiskopi või preestri juhtimisel üheskoos Jumalale vereta ohvri ning saame osa Kristuse ainukordsest ohvrist „maailma elu eest”, Tema pühast ihust ja verest. Raske on üle hinnata selle pühatalituse tähindust ja olulisust iga õigeusu kristlase jaoks. Pühal liturgial ei saa me õnnistusest osa pelgalt üksikisikutena, vaid ühteliidetud Jumala rahvana, mõnes mõttes ka kogu looduga. Seda teades töttab iga pühendunud ristiinimene igal võimalusel selle suure jumaliku salasuse talitamisele.

Mõnikord võib see jäätta aga muud kirikutee-

nistused varju, muuta need otsekui teisejärguliseks. Paljudel pole kuigi head ettekujutust, milline on nende koht ühise vaimuliku elu tervikus. Liturgia on muidugi kõige suurem, kõige kesksem. See on kiriku nähtava ja nähtamatu töö tipp siin maailmas, õige-mi veel enam – vaimulik töüs taevasse, tulevasse kuningriiki, mille Jeesus Kristus oma päästetööga meile on kinkinud.

Kuid nagu kõigega, on ka siinpuhul nõnda, et me ei saa alati piirduda ainult tähtsaima ja kesksemaga. Tippu jõudmiseks peab tükki maad mäge ronima, latva jõudmiseks end oksalt oksale upitama. Osadus Jumalaga teostub siin ilmas ülimas mõttes küll jumalikus liturgias, kuid terviku osana on olulisel kohal ka muu: isiklik palveelu, Kristuse näidatud tee käimine ligimesear-mastuses ja muudes voorustes; meelepärandus, patutunnistus jm. Ning üheks oluliseks asjaks on ka koguduse ühine palve, mis toob meeletee Kristuse ülestõusmisse, Tema elu ja päästetöö kesksete stundmuste, Tema kõige puhtama Ema ja Tema jälgedes käinud pühakute elu. Kristus on meid päästnud; kiriku jumalateenistus kuulutab seda, avab selle eri tahke ja ülistab Jumalat nende suurte tegude eest. Seda, mis meile pühal liturgial toelisenä (isegi kui me tajume seda vaid puudulikult) osaks saab, selgitavad meile – eri päevil eri külgedest vaadatuna – vigiilia palved ja laulud.

Nõnda ei piirdu ettevalmistus liturgiaks ja armulauaks mitte üksnes vastavate palvete lugemise, oma südametunnistuse läbiu-rimise, vajadusel pihilkäimise (nii, nagu see kuski koguduses ja igaühel tavaks on), hommikuse paastumise ning rahus ja ootuses viibimisega – muidugi vastavalt meie võimalustele. Kõige paremaks ettevalmis-tuseks liturgiale on justnimelt eelöhtul jumalateenistusel käimine, kui seda peetakse ja kui me sellele pääseme. Kirikuisad ja vaimulikud öpetajad on üksmeel, et kõige enam Jumalale meelepärane on just ühine palve, see on kõige võimsam ja kogudust ning iga usklikku vaimulikult kõige enam ülesehitav palve. Tösi, kirikus pole alati võimalik keskenduda nii, nagu vaikses palvembris. Kirikulauludes ja palvetes pole alati neid mõtteid ja tundmu-si, mis isiklikus palves. Kuid ometi on just koguduse palve see, mis liidab meid ühte ja otsekui aimab ette seda sõnuliseletama-tut salaasia, mis toimub järgmine päev armulauateenistusel. Ühine palve kordab alalhoitud tunnistusi sõnas ja tegevustes, mis pärinevad juba varases kirikust ja väljendavad tänlukkust Jumala suurte tegude eest. Just see suunab ja kinnitab meid kogemuses, mis on „pühadele kord antud” (Jd 1:3). Saades ühisest jumalateenistusest hardusega ja keskendunult osa, elame vai-mulikult juba ette läbi kuningriigi salasust, mille liturgia meile täiemalt osaks annab.

Vigiilia (või eraldi öhtu- ja hommikutee-nistus) on niisiis vajalik ettevalmistus ar-mulauateenistuseks. See ei peaks olema vaid vaimulike, lauljate ja paari-kolme koguduseliikme teenistus. Ta kuulub kogu-

duse elu ja jumalateenistuste terviklikku rütmi. On selge, et iga koguduseliige iga kord vigiiliale ei jõua. Ka jumalikust liturgiast osavõtmise nõuab nii mõnigi kord ohverdusi ja keerukat planeerimist. Kuid võib-olla leiame oma ajakava üle vaadates vähemalt vahetevahel ikkagi aega öhtusel teenistusel osaleda. Eks taolistes asjades pea mõtlema ka oma eelistustele: kui palju pühendumine tegudele, mis aitavad meid edasi jõuda teel Jumala riiki. Ükskord saatav selle maailma rõõmud ja mured meie jaoks otsa. Siis saame töenäoliselt aru, kui olulised olid elus need hetked – ühe osana tervikust –, mil viibisime pühakojas, palve-tasime ja ülistasime Jumala suuri tegusid.

Nüüd aga mõni sõna öhtu- ja hommiku-teenistuse ülesehituse ja tõlgenduse kohta. Kirikupärimus tunneb hulka nn palvetunde, mis katavad mõnetunniste vahedega kogu ööpäeva. Täies mahus peetakse neid kloostrites. Kindlasti oleme kuulnud nt kolmandast ja kuuendast tunnist, samuti ehk suure reede kuninglikest tundidest. Kuid nende erinevate ööpäeva palvehet-kede seas on kõige olulisemad hommik ja öhtu – loomulikud palveajad. Enamasti palvetame ju ka kodus päeva alguses ja lõpus; päevatööde keskel on selleks vähem aega ja tähelepanu.

Et pühakirjas ja pärimus algab päev öhtust (vrd 1Ms 1:5), alustame ka oma vaatlust öhtuteenistusest. Vigiilia ongi kokku liidetud öhtu- ja hommikuteenistus, mis kloostrites kestis (ja mõnel pool kestab nüüdkri) kogu öö või suurema osa sellest. Meie tavas peetakse vigiliat aga tavaliselt öhtul ja see kestab paari tunni ringis. Kuid olgu hommiku- ja öhtuteenistus koos või eraldi, on nende põhiline tähindus sama. Ka vaimulik tõlgendamine, ehkki seotud loomuliku aja-ga (nagu päikesetöös), ei kao sellest kuhugi, kui teenistust peetakse „valel” kellaajal.

Kummagi jumalateenistuse puhul vaatleme ainult kõige olulisemaid ja iseloomuli-kumaid osi. Edaspidi mainitud elementide vahel on ka palju muud, nagu ekteeniad (vastulauluga ridapalved), preestri vaiksed palved, õnnistamised, jätkuv psalmilugumi-ne (katismad) jm. Kuid siin piirdume vaid kõige kesksemaga. Märkida tuleb veel, et öhtu- ja hommikuteenistusel on oma püsielementid, kondikava, ning muutuvad, vahelduvad tekstdid (stihhiirad, pealaul, kondak, kaanon jt). Kui liturgial vahelduvad enamasti vaid pealaul, kondak, eellaul ja mõned muud laulud, siis vigiliil on vahelduvate tekstide osakaal pärise tuntav.

Öhtuteenistus algab alguspäalmiga (Ps 104¹). See räägib Jumala tehtud maailmast ja siinkohal tuletab meile meelete seda, et oleme Tema loodud, samuti esimes-te inimeste elu paradiisis. Vigiilia puhul lauldakse valitud värsid sellest psalmist

ja vaimulikud suitsutavad. Kuid järgmine laul on juba „Issand, ma hüüan Su poole” – psalmide 141-142 ja 117 värsid. Inimene ei jäänud paradiisi, Jumala osadusse, vaid sõi keelatud vilja ja aeti sealt välja – õigemini ei saanud ta patusena enam Eedenis olla. Nüüd hüüab ta ahaustaval Issanda poole, toob Temale oma palvete ja patu-hetsuse viirukisuitsu. Kuid nende enamjaolt kurbade salmide vahele laulame stihhiirasid, mis räägivad Jumala päästetööst. Ka kõige suuremas hädas on Jumala arm ja Tema suured teod alati meiega. Inimene kisendab, Jumal vastab. Peab olema ainult kõrvu, et kuulata ja kuulda.

Pärast sissekäiku – vaimulikud tulevad altari kõrvaluksest, diakon hüüab. „Tarkus, seiskem vaga meelega!” – lauldkse öhtuteenistuse põhiline kirikulaul „Oh Jesus Kristus” ehk „Lõbus (helge, vaikne) val-gus”. Loomulik valgus öhtul kahaneb ja kaob – meil pikkamööda, lõunamaades külalt äkitset. Vaja on süüdata lambid. Meie päevil, muidugi kui elektrit on, tähendab see mõne lülitili vajutamist; vanemal ajal aga õilambi, künla või peeru süütamist. See väike, hubisev valgus tegi inimesele rõõmu pimedal ajal palju enam kui tänapäevane ere elektrivalgus. Lambivalgus kujutab Kristust ennast: ehkki päävalgus kahaneb, jäab Tema valgus meiega alati. Ja kunagi loodame pääseda taevasesse Jeruu-salemma, kus Tema, Jumala Tall, ongi val-gusallikas (Ilm 21:22). Praegu aga täname Jumalat tulevalguse eest ja peame meeles seda valgust, mis kunagi ei kustu, kuitahes pime öö meie ümber ka poleks.

Pärast seda, kui on laulud veel stihhiirasid ja lausutud palveid – kusjuures mõnel pu-hul loetakse ka eriline palvekord, litaania, koos leibade, õli ja veini õnnistamisega –, jõuame järgmisse olulise laulu juurde öhtusel palvusel. See on „Issand, nüüd lased Sa”, püha Siimeoni palve (Lk 2:29-32). Nagu „Oh Jesus Kristus” on öhtuteenis-tuse olulisim hümn, s.o kiriklik palvelaul, nii on Siimeoni laul siin olulisim ood ehk pühakirjalaul. Meie silmad on näinud Ju-mala päästet, nüüd võime rahus minna – mitte siit elust, vaid puhkama, ootama uut päeva lootuses Tema armule ja hoidmisse. Jää nud on veel mõned pealaulud – laupäeva öhtuti enamjaolt „Jumalaema Neitsi” –, ning teenistuse lõpetamine.

Hommikuteenistuse esimene element on kuupsalmik – pikem lugemine, mille ajal enamasti kustutatakse suuremad tuled ja seistikse püst. Need Taaveti laulud on suurelt jaolt kurva, patukahetsusliku ise-loomuga, erandiks vaid 103. psalm („Mu hing kiida Issandat”). Jällegi meenuta-me inimsoo pattulangemist ning pimedat ööd. Ühe suulise pärimuse järgi loeb ingel kuupsalmikut viimselpäeval, kohtupida-mise ajal. Ei ööse ega hommiku ärgates ole maailma mured meist kaugele; kuid need ei pea viima meid meeleteesse, vaid äratama palvet ja appihüüdmist Kõi-gevägevama poole.

¹ Siin on psalmide numbrid meie Piibli järgi. Õigeusu liturgilistes raamatutes on need aga enamasti Septuaginta (vana kreekakeelse Vana Testamendi tolke) järgi, mis on enamasti üks number vähemad, nt. alguspäalm kannab numbrit 103.

Ja ennäe – peagi pannakse tuled jälle põlema ja lauldakse „Jumal on Issand” salmidega. Inimkonna appikarje ei jääd vastuseta: Jumal ja Issand Jeesus Kristus ilmub meile, paistab meile kui valgus ning Tema nimel lööme kurjad vaimud ja halvad mõtted taganema. Peagi järgneb polielei – valitud salmid Taaveti 135 ja 136 laulust. See kannab sama mõtet: me täname Jumalat, sest Ta on võitnud meie vaenlased, kurjuse ja surma väed, nii nagu neis psalmides jutustatakse Iisraeli võidust vaenlike rahvaste üle. Polielei tähendab „palju armu”, sest sõna „arm” (eesti piiblitõlkes küll „heldus”) kordub nendes lauludes pidevalt. Ja Kristuse ilmumine tähendab ju rohke armu valamist vaevatud inimsoole. Polielei ajal suitsutatakse pidulikult kogu kirik. Laupäeva öhtul järgnevad kaunid ülestõusmislaulud „Kiidetud oled Sina, Issand...”. Inglite väehulgad ehmatasid ära...”, pühade eelõhtuti aga nn väike austuslaul: „Meie kiidame, meie kiidame sind...”.

Nüüd loetakse pärast mõnd laulu hommikune evangeelium: kas vastavale pühale pühendatud või laupäeviti üks 11 ülestõusmisevangeeliumist. Pärast pääste kuulutamist mitmesuguste lauludega jõuame ka otse tunnistuse, pühakirja juurde. Evangeeliumiraamat tuuakse keset kirikut ja hiljem austatakse seda. Vahepeal aga loetakse 51. psalm, meie kiriku armastatuim Taaveti laul, mis räägib ühtlasi meebleparandusest kui ka Jumala armust ja Püha Vaimu annist.

Pikema elemendina järgneb nüüd kaanon, mille üheksha irmose nimelist laulu (2. laul jäab küll ära) põhinevad mittepsalmiliste pühakirjalauludele (oodidele), kuid räägivad seal kuulutatu täitumisest Kristuses. Vahele loetakse ettenähtud lühemaid värsse (tropareid), samuti nn kondak ja iikos. Kõik see on järjekordne päästetöö meenutus ja Jumala rahva tänu väljendus.

Pärast kaanonit lauldakse peagi kiituspsal-

mid: valitud värsid psaltri kolmest viimastest laulust koos stihhiiradega. Need Taaveti laulud on kogu loodu ülistus Lootjale, aga erinevalt öhtuteenistuse algupsalmist osutatakse seekord mitte niivõrd algsele, vaid uuele, päästetud ja taastatud loodule tulevases kuningriigis, mille algust me vaimus juba tunneme. Oleme jõudnud esimesest loomisest teiseni, paradiisi algrõõmust tulevase aja veel suurema rõõmu juurde. Kogu vigilia lõpetab otsekui kiiutuspäsmide jätkuna hommikuteenistuse hümn, suur austuslaul „Au olgu Jumalale kõrges”, ülistus kolmainu Jumalale loomise, lunastuse ja pühitsuse eest.

Nii siis, Jumal on inimsugu puudutanud, ühendanud meid enesega ja on nüüd alati meiega. Vigilia ja teiste teenistustega ilmutame oma rõõmu Tema päästetöö üle. Me ei meenuta ainult midagi ammu tehtut ja juhtunut, vaid oleme osaduses Temaga, kes on ikka kohal oma igaveses paasas. Kogu maailm oma loodud korras, sealhul-

gas aeg, on Jumala salasus. Aja pühitsemise, valguse eest tänamise ja pimeduses Looja poole hüüdmise kaudu teeme palve saladuslikku tööd „aegade täiuse korraldamiseks, et Kristuses võtta kokku kõik, mis on taevas ja mis on maa peal” (Ef 1:10).

Nii on öhtune ja hommikune palve ning tänu inimese preesterlik töö. See töö ei piirdu vaid sõnadega, mida lausume või kuuleme pühakojas. Vigilia ja muud palvekorrad aitavad meil ka mujal ja muul ajal elada selles töös, mida palves kuulutame, pühitseme ja ülistame. Ühine palve ja teenistus juhatab meid teenimisele väljaspool kirikuseini, tunnistusele ning sõnatule kuulutustööle. Vigilia või eraldi toimetatavad öhtu- ja hommikuteenistus on meile ettevalmistuseks armulaua eel, Kristuse päästetöö läbielamiseks laulude ja pühahopea tulistuse kaudu ning Jumala maailma hõlmava salaasja tunnetamine, mis aitab meil käia Tema Poja jälgedes tänu, ülistuses ja teenimises.

Jumalaema uinumise pühak ehk pamp Jeesuse süles

Preester Roman Tõnisson

Meie kirikuaasta viimasel suurel pühul meenutame ning pühitseme Jumalasünnitaja maise teekonna lõppemist ja siirdumist ajatusse olemisse.

Pärimuse kohaselt ilmutas peaingel Gabriel end Maarjale, teavitades peatset lahku mist, ja Püha Vaim töi Jumalaema juurde Jeruusalemma kokku kõik apostlid. Peale Tooma, kes toona oli kuulutustööl Indias.

Apostlid viisid Maarja keha hauda, kuhu olid maetud tema vanemad Joakim ja Anna, ning Joosep, liignimega Kihlaja. Ülempreestrid saatsid valvemeeskonna matuserongkäiku laialt ajama, ent ei suutnud seda teha kerakujulise pilve pärast, mis ümbritses apostleid ja teisi Kristusesse uskujaid. Ülempreester Afonias üritas surnuraami ümber lükata, ent nähtamatu joud lõikas tema surnuraami külge klammerdunud käed ära, kuid pärast patukahetsust ülempreester tervenes, saades käed tagasi ja hakates uskuma Kristusesse Päästjasse. Mõnedel ikoonidel on ka kujutatud inglitsi Afoniast, kelle käelabad hoiavad käsivartest eraldatuna kinni Maarja surnuraamist.

Pärast matmist sulgesid apostlid hauakoppa kiviga.

Kaugel viibinud Toomas joudis kohale kolm päeva pärast Maarja surma, et näha Jeesuse Kristuse ilmaetoojat tõusmas hauast ja ühinemas oma hingeega. Tooma küsimusele, kuhu ta on minemas, heitis Maarja apostlike oma vöö, mis kukkus kivile Ōlimäel. Kivi ise asub tänapäeval Maarja Magdaleena kloostri territooriumil. Tooma pealekäimisel avasid apostlid koopa ning nägid, et see oli töesti tühi.

Metropoliit Stefanus on ühes oma jutluses öelnud: „Tänase päeva kirikulaulud kuulutavad meile erakordset armu: taevasse ei võeta üksnes Maarja hing, vaid ka tema ihu. Maarja ihu ei ole tunda saanud surmale järgnevast lagunemist; see ei jäanud hauda. Inglid viisid surnuist üles äratatud Maarja üles taevasse. Tema uinumine kuulutab meile, et ta on töesti elu ema, elavate ema, olles selle Elava ema, kelles meie elame.

Maarja uinumine asub väljaspool aega ja sellest kõrgemal. Usk temast uinumisse ei põhine piibli kirjakohtadel ega teadusele vastuvõetavatel ajaloolistel tunnistustel või kirjalikel töendustel. Seda pole ka määratletud dogmana. Pigem on see kogu õigeusu teadvuses, mida valgustab Püha Vaim ja millele on iga aastasajaga vähehaaval saanud kindlaks veendumuseks, et kui „surm on patu palk” (Rm 6:23), siis Maarja on saavutanud surma üle erilise võidu.”

Tänapäeva inimesel on keeruline võtta omaks teadmist Jumala tegutsemisest meie elus, ent Kristus on meile saatnud Lohutaja, Parakleedi, kes meid ülal hoiab kuni Kristuse-Päästja naasmiseni. Seda on aga võimalik endas kinnitada vaid isikliku kohtumise kaudu Lunastajaga, patuvõla-koormusest väljaostjaga.

Jumalaema uinumise pühakuju.

Hea lugeja ei pane ehk pahaks, kui kasutan võimalust kirjeldada omaenda, 21. sajandi produkti seost selle pühaga. Minule on see olnud kinnituseks, et Jumala Püha Vaim, mis on saadetud meile Lohutajaks, Trööstijaks, aga ka usule kutsujaks ning selles kinnitajaks, on sama ka täna, nagu Ta oli apostlitele tulles. Jumal kutsub meid ja meie tulek Kirikusse ei ole ainult meie enda otsus, vaid me oleme lasknud enda ellu Kolmainu, kes meis tegutseb Eluandja allikana. Nii on meil võimalus kasvada Jumala maailma teadlikus mõistmises.

Hankisin endale kunagi ikooni. Ma ei mäleta enam, mil viisil ta minuni joudis ega saanud täpselt aru ka kompositsioonist sellel. Küll tundsin ära Kristuse, kes hoidis süles mingit pampu ja see meenutas mähitud last. Tema ümber seisvad mehed võisid olla oletatavalt apostlid.

Selle oma ainsa ikooni ees pidasin oma palvusi ja kuidagi „kujunes” nõnda, et Jumalaema Uinumise pühal, ehk Uspeniel, salviti mind õigeusku, Uspeniel pühitses metropoliit Stefanus mind diakoniks, ning Helsingi Jumalaema Uinumise katedraalis pühitseti mind preestriks. Kokkusattumus? Vaevalt. Kui vaatame omaenda usualule tagasi, siis näeme kindlasti, millisel moel on meid hoidnud elus meie enda palveelu ja teiste eestpalved. Näeme ka, millisel moel on meile mõjunud palveelu puudumine.

Minnes vastu Jumalaema Uinumise rõõmsale pühale, võime olla kindlad, et kõik meie, kes me oleme end lasknud Kristusesse ristida, oleme saanud Kristuse näol endale Eluandja. Nii võime olla „pambud” Jeesuse süles ja kui me oma protestivaimu ja iseenda maise tarkusega sellest sülest välja ei rabele, saame ka kantud Igavesse Ellu. Olgu Jumala arm meiega!

Рүха armulaud

Рүха liturgia on kõige tähtsam jumalateenistus, sest sellel saame osa armulaua salasusest (saakramendist), Kristuse ihust ja verest. See on väga hinnaline and, mida Jumal saab meile anda. Рүха armulaud liidab meid kõikki teistega, sest selleks kaudu on Kristus igaühes meist. Kui saame armulauda, siis tunneme Jumala armastust, rahu ja rõõmu. See laseb meil korras vaadata taevasse.

1.

Меosalume Jumalalt andestust meie püttudele ja palume, et Ta aitaks meil teistele andestaada.

1.

Мы просим Бога простить наши грехи и просим Его помочь нам простить других.

6.

Ме nimetame rüha armulaua ka euharistiaks, see tähendab tänamist, tänulikkust.

6.

Мы также называем Святое Причастие Евхаристией, что значит «благодарение, признательность».

2.

Preester palub Rühal Vaimul meie juurde tulla ning õnnistada leiba ja veini, et need muutuksid Kristuse ihuks ja vereks.

2.

Священник просит Святого Духа прийти к нам и благословить хлеб и вино, чтобы они превратились в тело и кровь Христовы.

3.

Preester annab meile juhised, kuidas praastuda ja palvetada enne armulauale minetut.

3.

Священник дает нам указания, как нужно поститься и молиться перед причастием.

5.

Kui me oleme armulaual ära käinud, siis me laulame: „Meie saime tõevalgust näha...,” sest me tunneme Jeesust oma hinges.

5.

После причащения мы поем: «Видехом свет истинный...», потому что мы ощущаем Иисуса в душе.

4.

Preester ütleb meile: „Astuge juurde jumalatkutuse, usu ja armastusega,” ja me liigume vaid selt altariastmete juurde, et saada rüha armulauda.

4.

Священник говорит нам: «Подойдите с благоговением, верой и любовью», – и мы молча подходим к алтарным ступеням, чтобы получить причащение.

Святое Причастие

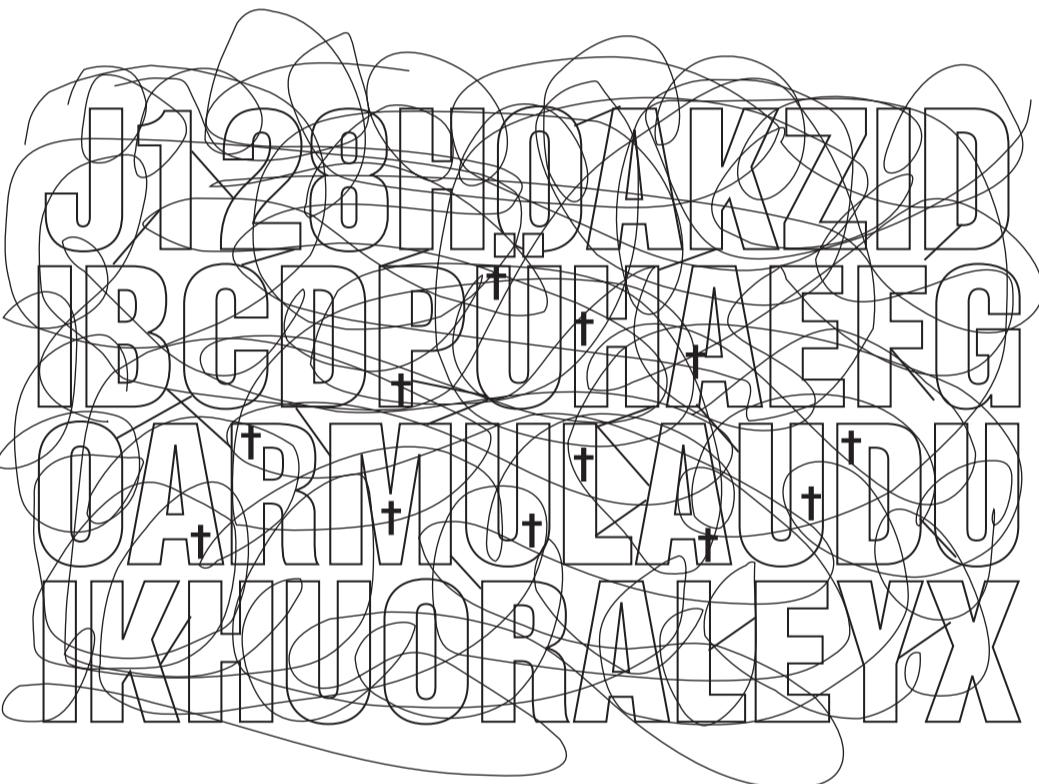
Святая Литургия является важнейшим богослужением, потому что во время него мы получаем причащение Святых Тайн, – Тела и Крови Христовых, то есть получаем бесценный дар Божий. Святое Причастие объединяет нас с другими людьми, поскольку именно через Святое Причастие Христос живет в каждом из нас. Когда мы причащаемся, мы ощущаем Божью любовь, мир и радость, что дает нам возможность увидеть, пусть ненадолго, небеса.

Mida Piibel meile õpetab püha armulaua kohta?

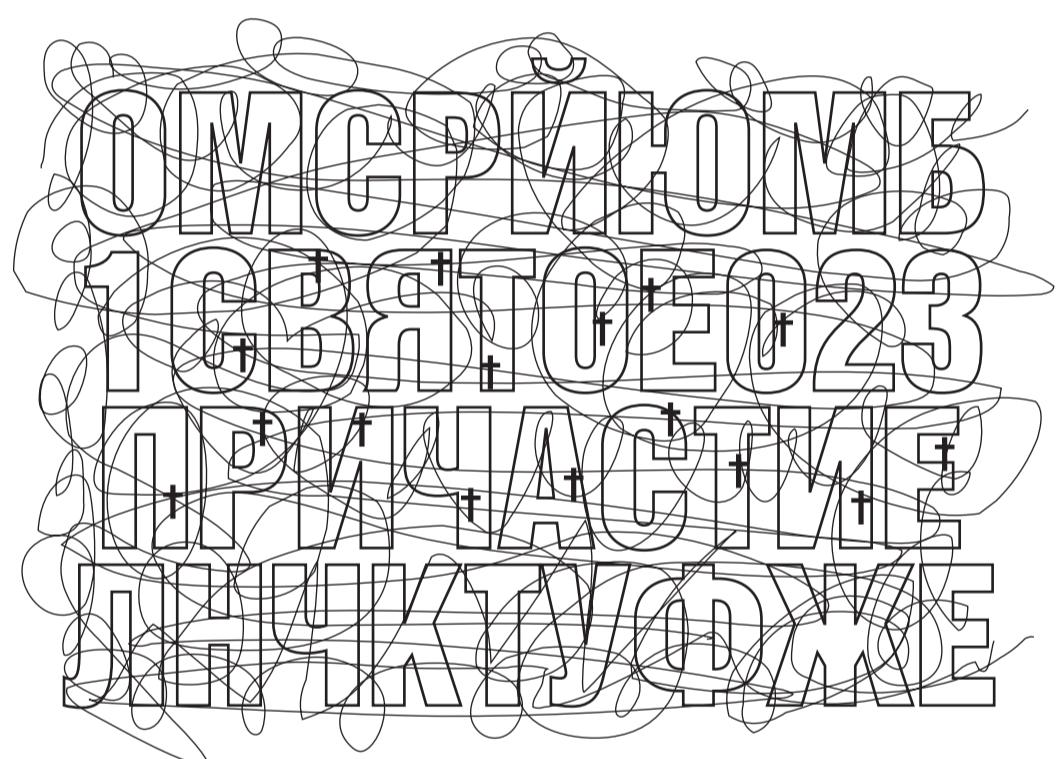
„Koja kui nad sõid, võttis Jeesus leiva, õnnistas ja murdis ja ütles jüngritele andes: „Võtke, sööge, see on minu ihu!“ Ja ta võttis karika, tänas, andis selle neile ja ütles: „Joooge kõik selle seest, sest see on minu lepinguveri, mis valatakse paljude eest pattice andekandmiseks!“ (Mt 26:26-28)

Чему учит нас Библия относительно Святого Причастия?

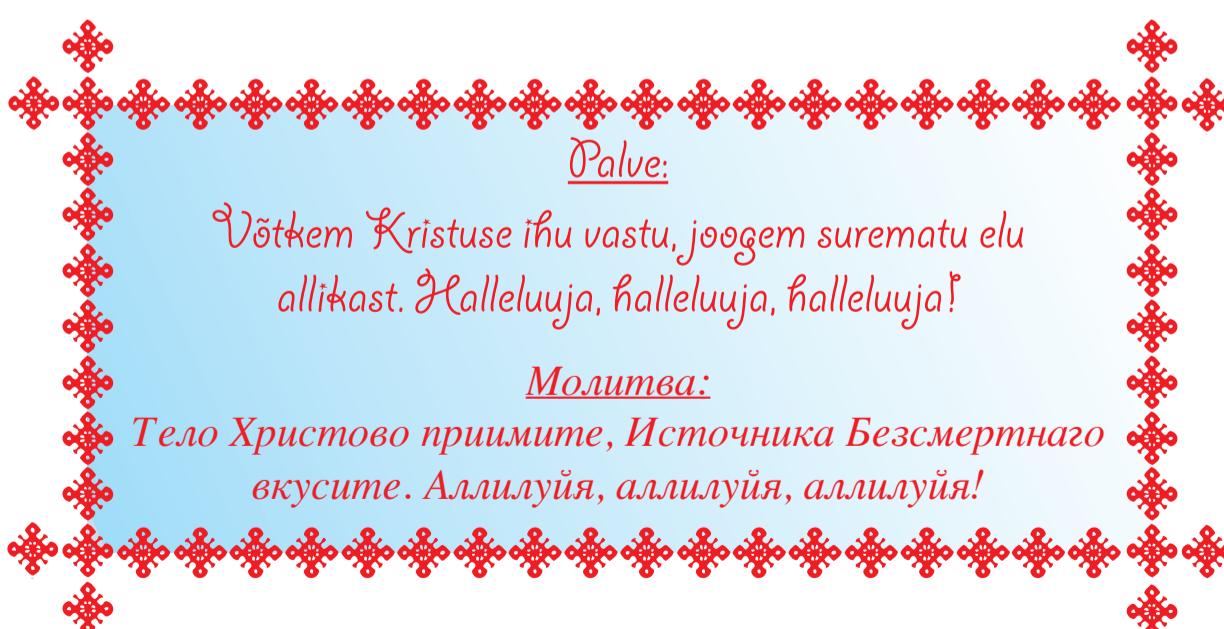
«Но когда они ели, Иисус взял хлеб, благословил, преломил и, раздавая ученикам, сказал: приемите, ядите, сие есть Тело Мое». И, взяв чашу, возблагодарив, подал им и сказал: пейте из нее все, ибо сие есть Кровь Моя завета, за многих изливаемая во оставление грехов» (Мф. 26:26-28)

Ülesanne: Värviige kõik ristiga märgitud tähed värvipliiatsiga, et näha, milline on püha liturgia kõige tähtsam osa.

Задача: Раскрасьте цветным карандашом все отмеченные крестиком буквы, чтобы узнать, какая часть Святой Литургии является наиважнейшей.

Kolm suvist pühakuulugu

Ülempreester Mattias Palli

Seitse magajat
4. august

Seitse Efesose püha noormeest, kelle nimeks mainivad allikad Maksimilian, Jamblihh, Martinian, Johannes, Dionissi, Eksakustodian (Konstantin) ja Antooni, elasid kolmandal aastasajal. Kõik nad olid kõrgest soost ja teenisid üheskoos Rooma sõjaväes.

Keiser Decius, kes valitses aastatel 249–251, käskis linna saabudes tuua kõigil inimestel ohvreid paganlikele jumalatele. Seitsme noormehe peale kaevati, et need keelduvad ohverdamast, ja nad toodi keisri ette. Seal tunnistasid nad oma usku Kristusesse.

Neilt võeti sõdurivööd ja aumärgid, kuid keiser lasi neil vabalt minna, lootes, et nad meelt muudavad, ise aga läks sõjaretkele. Noormehed põgenesid linnast ja leidsid varjupaiga ühes koopas lähedalausval mäl, kus veetsid aega palvetades. Üks neist, Jamblihh, käis vargsi kerjuserüüs linnas maad kuulamas ja sai teada, et keiser on linnas tagasi. Maksimilian õhutas teisi linna minema ja end üles andma.

Saades teada, kus noorukid end varjavad, käskis keiser nad koopasse sisse müürida ja jätkata nälga surema. Et aga kaks ametnikku, kellele see töö teha anti, olid salakristlased, panid nad müüri sisse märkamatult metallpllaadi sinna surema jätetud noormeeste nimede ja nende martüürumi asjaoludega.

Kuid Issand laskis noorukeil vaibuda imelisse unne, mis kestis umbes kakssada aastat. Vahepeal olid tagakiusamised lõppenud. Keiser Teodoosi Noorema (408–450) ajal leidis aga eksiopetajaid, kes eitasid surnute ihulikku ülestõusmist.

Juhtus, et kohalik maaomanik leidis kindmüritud koopa ja lasi selle lahti murda. Noormehed ärkasid ja arvasid, et lähevad nüüd vastu oma märtrisurmale. Jälle läks Jamblihh linna toitu ostma. Teda hämmastas, et linnaväraava kohale oli kinnitatud rist ja et elanikud mainisid oma kõnelustes avalikult Jeesuse Kristuse nime. Leiva eest maksis ta vanaaegse mündiga, mis peale ta kinni võeti, sest arvati, et ta on riisunud mõne vana raha-aarde. Ta viidi kohaliku piiskopi ette, kes täitis parajasti ka linnapea ülesandeid. Kuuldes noormehe kummaliisi vastuseid oma küsimustele mõistis piiskop, et Jumal tahab tema kaudu ilmutada mingit saladust. Ta läks koos mõne teisega koopa juurde.

Koopasuus leidis piiskop vanaaegse plaadi seitsme mehe nime ja nende looga. Piiskop läks sisse ja rõõmustas koos pikast unest virgunud noorukitega Jumala imeteole, mis ühtlasi kinnitas usku ülestõusmissee. Ka keiser Teodoosi jõudis Efesosse ja sai noormeestega rääkida. Need aga heitsid pärast seda pikali ja uinusid ootama nüüd juba viimset ülestõusmispäeva.

Seitsme püha magaja mälestuspäevad on 4. augustil (nende esimene uinumine) ja 22. oktoobril (nende ärkamine 5. sajandil või nende uesti uinumise päev).

Püha Laurenti
10. august

Piiskopmärter Irenei
23. august

Püha ülemdiakon Laurenti kannatas märtirisurma keiser Valeriani ajal 258. aastal koos Rooma piiskopi Sikstuse (Xystuse), diakonite Felitsissimi ja Agapiti ning sõjamees Romaniga.

Kui piiskop Sikstus kinni võeti, küllastas Laurenti teda vangitornis ja avaldas soovi, et temagi võiks koos oma ülemkarjasega Kristuse pärast surra.

Piiskop ennustaski, et tema ülemdiakonit ootavad ees suured kannatused, aga ka võit oma piinajate üle. Enne aga käskis ta jagada kiriku varanduse vaestele. Seda Laurenti järgmistel päevadel ka tegi.

Püha Sikstus koos kahe diakoniga viidi Marsi templi juurde ja kästi tuua paganajumalale ohver. Piiskop aga palvetas ja maavärin hävitás templi. Mõne aja pärast hüüdis Laurenti Sikstusele: „Isa, ma olen täitnud sinu käsu ja varanduse laiali jagannud.” Kuulnud varandusest, võtsid sõjamehed Laurenti kinni.

Sikstusel ja kahel diakonil lõödi 6. augustil pea maha. Laurenti toodi aga keisri ette, kes oli kuulnud, et ülemdiakon rääkis midagi kiriku peidetud varandusest. Kui keiser käskis tal kiriku aarded välja anda, palus ta kolm päeva aega. Nende päevadega kogus ta linna vaesed kokku ja töi need prefekti ette, öeldes: „Ennäe, nemad on kiriku varandus!”

Selle peale heideti püha Laurenti vangitorni, kus ta tervendas oma palvetega ühe piimeda ja pööras ristiukku vanglaülem Hippoliti koos perega. Södur Roman nägi püha märttri kõrval sädelevat noormeest ja pöörduus samuti, kannatades peagi märtrisurma.

Järgmisel päeval peksti Laurentit piitsaga ja seoti praadimisresti külge, mille alla tehti sütetuli. Püha märter kannatas selle ära, hüüdes korra keisrile: „Üks külg on juba küps, keera nüüd teine!” Surres ütles Laurenti: „Ma täنان Sind, Issand Jeesus Kristus, et ma olen saanud kõlblikuks astuma sisse Sinu värvast.” Püha märter Laurenti kannatas märtirisurma 10. augustil.

Vanglaülem Hippolit koos kaaslaste ja vabaduses viibivate vaimulikega matsid püha märttri ihu maha. Seejärel võeti ka tema kinni ja ta austas Issandat märtirisurmag 13. augustil.

Püha Irenei (Ireneus) sündis u 130. aastal Smürnas (praegunre Izmir Türgis) ja oli püha piiskop Polikarpi õpilane, kes oma korda oli kuulanud püha apostel Johanne se jutlusi ja õpetusi. Irenei õppis Roomas ja teenis presbüterina (preestrina) Lõuna-Gallias. Tol ajal puhkes sealmail julm kristlaste tagakiusamine, mille käigus hukkus ka kohalik piiskop Potin. Irenei oli parajasti Roomas ja naasnuna pühitseti ta Lugdunumi (Lyoni) ülemkarjaseks.

Püha Irenei kirjutas palju ristiusu kaitseks ja õpetuse selgitamiseks. Tema säilinud kirjatödest on tuntuim „Valeliku tunnetuse paljastamine” ehk „Eksiõpetuste vastu”, milles püha kirikuks näitab gnostiliste õpetuste kokkusobimatum ehtsa kristlusega. Gnostiismi oli keerukas kogum eri usulisi süsteeme, mis väitsid end olevat Kristuse töeline, vaimulik ja salaja edasiantud õpetus. Enamasti kuulutasid gnostikud, et töeline Jumal on maailmast eemal ja selle ilma on loonud mõni alam ebatäiuslik või pahatahtlik jumalus. Inimhinged on kõrgematest valdadest siia maailma vangi sattunud ning Kristus, kõrgeima Jumala Poeg või saadik, on tulnud jagama neile salateadmisi, kuidas tagasi pääsedaa. Sarnased jooned on olnud omased ka teiste aegade eksiopetustele ja paljusid neist võib täheldada ka mõnedes tänapäeva nn New Age’i ja kristlust ühen dada püüdvates süsteemides.

Vastukaaluks gnostiismile asetas Irenei evangeeliumi õpetused kirikupärimusse, mis räägivad ühestainsast Jumalast, kes on nii Looja kui ka Päästja. Loodud, sh aine-line maailm on hea, kuid kannab pattulangemise pitserit. Jumala Poeg Jesus Kristus on saanud lihaks ja päästnud meid oma kannatustega. Tema on kogu inimkonna lõppsiht, kelles kõik kokku võetakse, ja uus Aadam. Tema õpetus on avalik ning kirjas Uues Testamendis. Seda hoiab alal apostlik pärimus, mida piiskopid edasi annavad. Ta näitab, kuidas vanad kiriklikud keskused, nt Rooma, saavad töendada oma apostlikku järgnevust, gnostikutel see aga puudub.

Püha Irenei kannatas hiljem, keiser Septimus Severuse ajal aastal 202 ka ise märtirisurma.

*

Oma pühade märtrite palvetel Issand Jeesus Kristus, meie Jumal, heida armu meie peale!

Фото: Геннадий Баранов 2019

Многоуважаемый президент Конференции европейских церквей пастор Кристиан Кригер, дорогие члены и друзья Европейской христианской конференции, а также все присутствующие, – добро пожаловать в Таллинн!

Мы рады вашему присутствию здесь, в Эстонии. Благодарим вас за то, что вы решили провести Генеральную ассамблею Конференции европейских церквей у нас. Здесь мы получим возможность в ходе бесед и интервью спросить себя, каким образом можно создать условия для подлинно евангельской встречи с теми из наших современников, которые заявляют о своем полном равнодушии к вере и сталкиваются с духовной пустотой.

В перестраивающейся Европе пришедшее к нам с Востока православие не может позволить себе не замечать трудности и искушения Запада и игно-

Генеральная ассамблея Конференции европейских церквей Таллинн 2023

рировать его страхи и сомнения. Наоборот, их следует творчески растворить в себе или, как говорит прекрасное выражение Достоевского: указать исход европейской тоске. Возьмите, но с осторожностью, это бремя тоски на себя! Что же касается нас, православных, то наша задача здесь, на КЕЦ, заключается в том, чтобы найти слова, разъясняющие, что православное богословие есть «богословие богослужения», через которое разум просвещается таинством, иначе говоря, просвещается причинами жизни и смерти, добра и зла.

«Если это так, – пишет Франсуаза Жиру, – то мы не можем постоянно радоваться тому, что агностицизм и атеизм в настоящее время занимают львиную долю культурного ландшафта; также не менее верно и то, что они сосуществуют наряду с истинными духовными исканиями наших современников».

И добавляет: «Кто осмелится утверждать обратное, когда воинствующий атеизм уступает тем, кто утверждает, что у них нет религии и заменяет слово «неверие» словосочетанием «отсутствие веры»?

Эстонская православная церковь, – этот сохранившийся по избранию благодати остаток (ср. Послание к Римлянам 11:5), – до нитки ограбленная по причине выпавших на ее долю в минувшем веке мытарств и гонений, тем не менее, в своей бедности и евангельской хрупкости является для Бога примером

и стороной истинного диалога не только в православном мире, но и во всех экуменических учреждениях.

Такое состояние запрещает всякую конфессиональную гордость и культурное превосходство, – что характерно для смиренной и служащей церкви, жаждущей благодарения евангелия Христа и света жертвенности, чтобы осветить, объяснить и оправдать жизнь этого мира.

Это существование в качестве «сохранившегося по избранию благодати остатка» включает в себя как катарсис (очищение), так и лучшее понимание святоотеческого богословия. Также было бы желательно для нашей церкви здесь, в Эстонии, в рамках экуменического диалога углубить опыт великих западных мистиков и римско-католического богословия, не упуская из виду наш исторический путь и отношения с протестантским миром и, что особенно актуально для нас – с лютеранской церковью.

Здесь, в Северной Европе, – нашей естественной среде, – мы обязаны переосмыслить нашу общую историю, оценить с положительной точки зрения наши различия, увязать историю с внешними влияниями – почти всегда политическими и военными, – уведшим нас от послания о единстве, которое проповедует в евангелии Сам Христос.

Вот почему мы должны ввести в наше секуляризованное общество три основных понятия: покаяние по-

сле всех войн и гонений; ограничение наших материальных потребностей с целью более справедливого их распределения и, наконец, уважение к земле и ее одухотворение.

Естественно, что в наших церквях есть как добро, так и зло; добро и зло есть в каждой душе, пока Господь во славе Своей не придет вершить суд над живыми и мертвыми. Терпение святых может быть единственной тайной мира, поскольку оно заключается в воздержании от осуждения, а также в вере в Божий замысел и нашу славную судьбу.

В наших богослужебных книгах церковь описывается как приют для больных. Церковь может стать общиной спасенных, потому что она всегда есть община падших, в которой постоянно обретают опыт прощения, поскольку Господь любит церковь и пробуждает в ней любовь. В какой мере мы откликаемся на эту любовь в наших церквях? Я хотел бы закончить именно этим вопросом, являющимся ключом ко всему нашему свидетельству, будучи убежденным, что для нас, христиан, любовь является единственным путем, от которого зависят наши истинные искренние встречи.

Таллинн, 14 июня 2023 г.

† Стефан,
Митрополит Таллиннский
и всея Эстонии

Европейским церквям следует переосмысливать понятие служения

Иерей Христиан Отсманн

В июне этого года в Таллине прошла 16-я Генеральная ассамблея Конференции европейских церквей «Создаем будущее с благословения Божьего», собравшая более 300 делегатов от европейских православных, лютеранских и англиканских церквей.

В своем выступлении главный докладчик на Генеральной Ассамблее – Святейший Вселенский Патриарх Варфоломей подчеркнул роль Европы в 20-ом веке как христианской части мира, где большинство европейцев считали себя христианами, где зародилось и стало бурно развиваться экуменическое движение. Но в настоящее время картина религиозной принадлежности в Европе изменилась, и христиане стали составлять меньшинство; в то же время большая часть людей считает себя последователями некой общей духовности, что сопровождается рождением так называемого «нового экуменизма», при котором церкви, ранее выступавшие против экуменизма, ныне ищут союзников и впадают в крайности, объявляя, например, президента Российской Федерации Владимира Путина своим политическим поборником, а патриарха Русской Православной Церкви Кирилла – своим духовным лидером, вследствие чего патриарх Варфоломей назвал «новый экуменизм» 21-го века силой, скорее разрушающей, а не объединяющей христианский мир.

По оценке патриарха, следующим испытанием для экуменизма станут так называемые культурные войны, при которых борьба за ценности будет зачастую вестись в границах одной деноминации. «Иногда кажется, что единственным объединяющим их элементом является лишь особое мнение и осуждение», – считает патриарх.

Его Святейшество сказал, что мы, как христианские общины, должны вначале занять смиренную позицию и также признать собственную вину в этом принижении экуменизма. Вместо того, чтобы следовать примеру Христа, мы слишком часто ждали, чтобы служили нам вместо того, чтобы служить самим, требовали прав для себя вместо того, чтобы служить бесправным, слишком часто дружили с элитами и носителями власти, националистами и национальными государствами. «Мы не видели Христа в самых незащищенных членах общества и не относились к ним как к своим братьям и сестрам», – отметил патриарх.

Нынешняя ситуация требует критического пересмотра нашей прежней по-

зиции и, при необходимости, ее корректировки, – считает Его Святейшество. «Является ли единственным вариантом для нас, христиан, фанатичное отставление верховенства наших убеждений над другими убеждениями и принципами? Разве христианская Европа не могла бы явить те же открытость и уважение, которых мы ожидаем друг от друга в экуменических кругах, признающих существующие среди нас различия? Может ли христианская Европа услышать все точки зрения, даже если они выражают несогласие и неверие? Не должна ли христианская Европа проявлять большую готовность жить и признавать существующие бок о бок с ней нехристианские верования и общины, ценить всех живущих вместе с нами людей в их непреходящей уникальности, как сказал бы митрополит Иоанн Пергамский?» — спросил патриарх.

Он призвал надеяться и работать во имя создания в Европе гражданского общества, в котором общее благо станет важнее границ и разделительных линий, поставить себе целью такую Европу, в которой христиане и все люди доброй

воли будут совместно стремиться к справедливости и принимать иностранцев. «Мы должны помнить о христианском призвании благовествовать нищим, проповедывать пленным освобождение, слепым прозрение, отпустить измученных на свободу (Лк 4:18)», – сказал Его Святейшество в конце своей речи и добавил: «Это был бы подходящий способ возродить христианскую Европу».

Лидер белорусской оппозиции Светлана Тихановская рассказала на Генеральной ассамблее о важности ненасильственного сопротивления и подчеркнула роль в нем христиан. «Люди, чья вера учит не убивать, не воровать, не лжесвидетельствовать; люди, более чтящие Бога, а не политических лидеров; люди, чья вера дает им моральную силу, чрезвычайно опасны для диктатур и крайне необходимы для демократических стран», – сказала она.

Бывший архиепископ Кентерберийский Роэн Уильямс в своем выступлении уделил основное внимание понятию блаженства. По его словам, в Евангелиях от Матфея и от Луки считаются блаженными или счастливыми те люди, которые не являются пленниками эгоистичных устремлений. «Те, кто не стремится к богатству, но признает свою зависимость от любви и даров; те, кто не жаждет большей безопасности для себя, а жаждет общей для всех справедливости; те, кто сострадателен, кто не боится быть уязвленным, кто работает во имя примирения – все это люди, отказавшиеся от стремления быть хо-

зяевами и вершителями своей судьбы; люди, знающие, что только отношения с Богом и – под руководством Божиим – с близкими позволяет им быть до конца человечными», – сказал Уильямс. Такие люди слушают зов Божий, ищут в несовершенстве мира дар Божий и находят в себе силы нести риски, которые могут повлечь за собой подобные поиск и послушание.

В своем выступлении Уильямс затронул ряд тем, связанных с христианской общиной и политическим будущим Европы. По его мнению, в публичных дебатах задача церкви состоит в том, чтобы предложить альтернативную историю, поддерживающую ее идентичность. Церковь должна противостоять расистским и ксенофобским нарративам и поощрять заботливое отношение. Церковь также обязана обсуждать экологические проблемы и противодействовать широко распространившейся в обществе культуре потребления и негативному воздействию натиска потребления и уничтожения окружающей среды. Церковь должна подчеркивать целостность мира и опираться на литургическую жизнь, подчеркивающую непреклонность Бога и реальность будущего, в то же время свидетельствующую о Его верности и терпении к людским ошибкам. «Церковь верит в обещанное Богом будущее и свидетельствует об этом посредством своей священной жизни», – сказал Уильямс.

В заключительном отчете Генеральной Ассамблеи безоговорочно осуждается жестокое нападение России на Укра-

ину, сопровождающееся гибеллю людей, уничтожением инфраструктуры и разрушением международных отношений. Составители итогового отчета также выразили обеспокоенность тем, что некоторые церкви способствовали осуществлению этого ужасающего конфликта и, кроме того, высказали сожаление относительно его влияния на христианское свидетельство в Европе. В итоговом отчете, помимо прочего, уделено внимание проблеме нападений на христианские меньшинства в некоторых странах Европы, а также гибели людей вследствие миграционного кризиса.

«Церкви должны прислушаться к выраженному через Иисуса Христа Божьему призыву быть посредниками надежды и открыто нести шрамы несправедливых страданий», – подытожено в итоговом отчете Генеральной Ассамблеи. «Это означает непоколебимую веру в искупительную надежду на воскресение во Христе, призывающего нас взять на себя ответственность за формирование будущего с благословения Божьего».

Генеральная Ассамблея также избрала нового президента и вице-президентов Конференции европейских церквей. КЕЦ избрала президентом Фиатирской и Великобританской архиепископии – епархии Вселенского патриархата – архиепископа Никиту (Лулиаса), являющегося координатором рабочей группы Вселенского Патриархата по борьбе с торговлей людьми и современным рабством, ранее исполнявшего должность председателя молодежного комитета

Патриархата, а также сопредседателя и члена руководящего комитета межконфессионального фонда имени пророка Илии. В настоящее время он является сопредседателем Европейского католико-православного форума. Архиепископ Никита сказал, что всегда считал, что быть христианином – значит вступать в диалог с другими людьми и другими христианскими общинами. «Да, конечно, у нас есть различия, но у нас также много общего: Иисус Христос», – сказал он. «Мы должны знать друг друга, мы должны сотрудничать». По его словам, важно больше прислушиваться к голосу молодежи и приглашать молодых людей на Конференцию европейских церквей, чтобы они были в курсе того, что происходит на самом деле.

КЕЦ избрала вице-президентами архиепископа Хантингдонского д-ра Дагмар Винтер, представляющей Англиканскую церковь, и пастора Франка Коппиона, исполнительного директора по иностранным делам Евангелической церкви Германии. От Эстонии в правление была избрана Трийн Кепп – пастор церковного прихода Св. Иоанна Тартуского Университета (Юликооли-Яани) Эстонской евангелическо-лютеранской церкви и главный организатор Генеральной ассамблеи от Эстонии. От Эстонской апостольской православной церкви в работе Генеральной ассамблеи участвовали в составе организационного комитета Аге Плоом от таллиннского прихода церкви Святого Симеона и пророчицы Ханны, а также протоиерей Матфий Палли в рабочей группе по молебнам.

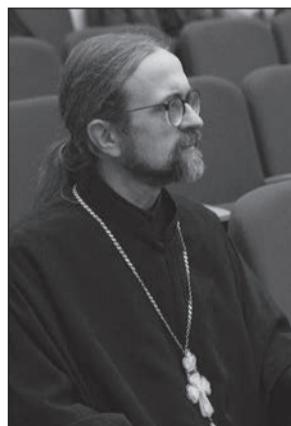

Фото: Эндэль Ансалон 2017

О всенощном бдении

Протоиерей Матфий Палли

В субботние вечера, перед большими праздниками, а также в некоторых других случаях в церкви принято совершать особое богослужение – всенощное бдение, а кое-где также и вечерню. В последнем случае на следующее утро совершают также утреню. Проведение этих богослужений зависит от возможности: в сельских приходах нашей церкви, а также в небольших городах, где священник зачастую бывает занят в субботу, а людям непросто в выходные

собираться дважды, по воскресеньям или праздникам обычно ограничиваются литургией.

К сожалению, посещаемость богослужений, проводимых накануне вечером, зачастую бывает очень недостаточной. Понятно, что для многих субботний вечер является одним из двух вечеров на неделе, когда следующий день будет выходным и не придется рано утром спешить на работу. Это один из двух вечеров, когда можно провести время с семьей, родственниками, друзьями или заняться другими делами, на которые не хватило времени в течение трудовой недели. Субботними вечерами зачастую даются также пользующиеся любовью зрителей театральные представления и проводятся прочие культурные мероприятия, – я не говорю о легком времяпрепровождении, – и отказываться от них никак не хочется.

Все это вполне понятно, а иногда и неизбежно. Особенно, если близкие нам люди не являются членами нашей церкви, может быть трудно обосновать свое отсутствие в течение половины вос-

кресенья (на самом деле, в течение нескольких часов), а также в субботний вечер. По вечерам в будние дни люди не всегда свободны для церкви, либо слишком устали или слишком заняты, чтобы прийти в храм.

Возможно, понимание смысла и важности вечерней службы поможет найти мотивацию, чтобы чаще ее посещать, что, в свою очередь, придаст сил для упорядочения своего времени так, чтобы среди прочих дел найти время для совместной молитвы в церкви накануне воскресенья и праздников.

Поэтому неплохо иногда напоминать о структуре, значении и важности всенощной. Таким образом мы будем осознавать важность этого богослужения в церковном году и в нашей молитвенной жизни и, может быть, чаще будем приходить в храм также вечером, когда в нем совершается эта служба.

Конечно, первоочередным и важнейшим богослужением в полном смысле этих слов остается Божественная литургия, во время которой мы слушаем

слово Божие, которое разъясняется нам в проповеди. На Божественной литургии мы – под руководством епископа или священника – сообщаносим бескровную жертву Богу и причащаемся единственной Христовой жертвы «за жизнь мира», – Его святой плоти и крови. Трудно переоценить значение и важность этого святого служения для каждого православного христианина. В Святой Литургии мы причащаемся не как отдельные личности, а как единий народ Божий и, в некотором смысле, причащаемся вместе со всем творением. Зная это, каждый убежденный христианин спешит при каждом удобном случае на это богослужение, чтобы причаститься Святых Тайн.

Однако иногда Божественная литургия может оставить в тени прочие церковные богослужения, делая их как бы второстепенными. Кроме того, многие из нас не очень хорошо представляют себе собственное место в духовной жизни как таковой. Литургия, конечно, является средоточием всех прочих богослужений, вершиной видимой и невидимой работы церкви в этом мире, даже более

того, – представляет собой духовное восхождение на небо, в будущее царство, дарованное нам Иисусом Христом своей жизнью во спасение.

Однако, как и во всем, в данном случае мы не всегда можем ограничиться лишь самым важным и центральным. Чтобы достичь вершины горы, следует карабкаться по горным склонам; чтобы достичь вершины дерева, необходимо подниматься по ветвям. В этом мире приобщение к Богу в своем высшем проявлении совершается в Божественной литургии, но при этом важное место отводится и прочим, являющимся частями целого вещем, – таким как личная молитва, следование указанному Христом пути в любви к ближнему, а также прочим добродетелям, покаянию, исповеди и пр. Одним из важных моментов является общая молитва прихода, напоминающая нам о воскресении Христа, главных событиях Его жизни и дела спасения, житии Его Пречистой Матери и святых, пошедших по Его стопам. Христос даровал нам спасение; церковное богослужение его провозглашает, раскрывает его грани и славит Бога за великие деяния. Молитвы и песнопения всеонощной поясняют нам – с разных сторон и в разные дни – то, что мы переживаем на Святой литургии как реальное (даже если воспринимаем его не полностью).

Таким образом, подготовка к литургии и причастию не ограничивается лишь чтением соответствующих молитв, исследованием своей совести, исповедью при необходимости (как принято в приходе и присуще каждому), утренним постом и пребыванием в спокойствии и ожидании согласно нашим возможностям. Лучшей подготовкой к литургии является посещение богослужения накануне вечером – если оно проводится и если есть возможность на него попасть. Отцы Церкви и духовные учителя единодушны в том, что общая молитва является самой угодной Богу, самой сильной и духовно созидающей для паства и каждого верующего. Правда, в церкви не всегда можно сосредоточиться так, как в тихой молитвенной комнате. Церковные песнопения и молитвы не всегда выражают те же мысли и чувства, что личная молитва. Однако именно молитва прихожан объединяет нас и как бы предвещает невыразимое словами таинство, которое произойдет на следующий день, во время причащения. Общая молитва словом и делом повторяет сохранившиеся свидетельства, восходящие к ранней церкви, и выражает благодарность за великие дела Божьи. Именно это направляет и укрепляет нас в вере, «однажды преданную святым» (От Иуды 1:3). Участвуя в общем богослужении с благоговением и вниманием, мы заранее духовно переживаем таинство царства, щедро даруемое нам литургией.

Поэтому всеонощное (или отдельные вечернее и утреннее богослужение) являются необходимой подготовкой к евхаристической литургии. Это не должна быть служба духовенства, певчих и двух-трех прихожан. Это богослужение является частью жизни прихода и всего ритма богослужений. Понятно, что не каждый прихожанин может всякий раз прийти на всеонощное бдение, ведь даже участие в Божественной литургии иногда требует определенных жертв и сложного планирования. Но если мы повнимательнее посмотрим на наше расписание, то все же сможем найти время для участия в вечерне хотя бы иногда. В таких вопросах нужно думать и о своих предпочтениях: насколько мы посвящаем себя делам, которые помогут нам продвинуться вперед на пути к Царству Божию, – ведь однажды радости и горести этого мира для нас закончатся. Тогда мы, наверное, поймем, сколь важны были те моменты в жизни, являющиеся частями целого, в которые мы находились в храме, молясь и прославляя великие дела Божии.

Теперь скажу несколько слов о структуре и толковании вечерни и утрени. Церковная традиция включает в себя так называемые богослужебные часы или просто часы, которые охватывают сутки в целом с перерывами в несколько часов. В полном объеме они проводятся в монастырях. Наверняка вы слышали, например, о третьем и шестом часе, а также, может быть, о Царских часах Великой пятницы. Но среди этих разных молитвенных часов на протяжении суток важнейшими являются утренние и вечерние, представляющие собой естественное для молитвы время. Ведь чаще всего мы молимся дома в начале и в конце дня; в разгар дневных работ на молитву остается меньше как времени, так и досуга.

Поскольку в Писании и традиции день начинается вечером (ср. Бытие 1:5), мы также начнем наш обзор с вечерни, ведь всеонощное бдение является совместной вечерней и утренней службой, и всеонощная раньше продолжалась в монастырях (а кое-где продолжается и сейчас) всю ночь или большую часть ночи. У нас же всеонощную принято совершать вечером, и длится она пару часов. Но независимо от того, будут совмещены или нет утренняя и вечерняя служба, их основной смысл остается тем же: церковное толкование, хотя и привязанное к обычному времени (например, к восходу солнца), также остается тем же, несмотря на то, что служба проводится в «неправильный» час.

В каждом из этих богослужений мы рассмотрим только самые важные и характерные их части. Среди упомянутых далее элементов есть и многие другие, например, ектенья (последовательность молитвенных прошений с аккламациями), безмолвная молитва священника,

благословение, непрерывное чтение псалмов (кафизмы) и др. Но здесь мы ограничимся основным. Также следует отметить, что вечерня и утреня имеют свои постоянные элементы, свой остав, а также изменяющиеся, чередующиеся тексты (тропарь, стихиры, кондак, канон и др.). Если на литургии чередуются большей частью тропарь, кондак, запев и некоторые другие песнопения, то на всеонощной объем чередующихся текстов весьма ощутим.

Вечерня начинается с предназначительного псалма (Пс. 103), в котором говорится о сотворенном Богом мире, а здесь напоминает нам о том, что мы созданы Им, а также о жизни первых людей в раю. На всеонощной же поются избранные стихи из этого псалма, а священнослужители кадят ладан. А вот следующим песнопением уже выступает «Господи, воззвах к Тебе» – стихи 140–141 и 116 псалмов. Человек не остался в раю, в общении с Богом, а вкусили запретный плод и был оттуда изгнан – вернее, согрешив, более не мог находиться в Эдеме. Теперь же он в отчаянии взывает к Господу, вознося Ему ладан своих молитв и покаяния. Но между этими, большей частью грустными псалмами мы поем стихиры, рассказывающие о спасительных трудах Божиих. Даже в величайшей беде Божья благодать и Его великие дела всегда остаются с нами. Человек взывает – Бог отвечает. «Имеющий уши слышать, да услышит».

После входления – духовенство входит через боковую дверь алтаря – диакон воскликает: «Премудрость. Воннем!» – поется главное песнопение вечерни «Свете тихий». Естественный свет вечером затухает и исчезает – у нас постепенно, а в южных странах довольно быстро. Необходимо зажечь светильники. В наши дни, когда есть электричество, для этого достаточно нажать на выключатель, тогда как раньше следовало зажечь масляную лампу, свечу или лучину. Этот маленький мерцающий свет радовал человека в темное время гораздо больше, чем сегодняшний яркий электрический свет. Свет светильника представляет Самого Христа: хотя дневной свет угасает, Его свет всегда пребывает с нами. И однажды мы надеемся войти в небесный Иерусалим, где Господь Бог Вседержитель – храм его и Агнец (Откровение 21:22). А сейчас мы благодарим Бога за свет огня и помним тот свет, который никогда не гаснет, какой бы темной ни была вокруг нас ночь.

После того, как пропеты стихиры и прочитаны молитвы, а в некоторых случаях молитвы читаются согласно особому порядку, т.е. читается лития с освящением хлеба, елея и вина, переходят к следующему важному песнопению вечерни, а именно к молитве преподобного Симеона «Ныне отпускаешь раба Твоего, Владыко» (Лк. 2:29–32).

Как «Господи Иисусе Христе» является самым важным гимном вечерни, т.е. церковным молитвенным песнопением, так и песнопение Симеона является здесь важнейшей одой или библейским песнопением. Наши глаза видели спасение Божие, теперь мы можем пойти с миром, – но не из этой жизни, а на покой, ждать нового дня в надежде на Его благодать и сохранение. Осталось еще несколько тропарей: субботними вечерами в основном «Богородице Дево» и окончание службы. Но в случае всеонощной начинается утреня.

Первым элементом утрени является шестопсалмие – самое продолжительное чтение, во время которого обычно гасят большие светильники; при этом прихожане стоят. Эти псалмы Давидовы большей частью имеют печальный, покаянный характер, за исключением 104-го псалма («Благослови, душа моя, Господа!»). Снова вспоминают грехопадение человечества и темную ночь. Согласно одной устной традиции, ангел читает шестопсалмие в последний, Судный день. Когда мы просыпаемся ночью или утром, горести мира недалеки от нас, но не должны вводить нас в отчаяние, а напротив, должны подвигать нас на молитву и взвывание к Господу Всемогущему о помощи.

И вот, – вскоре вновь загорается свет и поются псалмы «Бог Господь». Взвывание человечества о помощи не остается без ответа: Бог и Господь Иисус Христос является нам в сиянии, проливая на нас свет, и Его именем мы изгоняем злых духов и дурные мысли. Затем следует полиелей – избранные стихи из 134 и 135 псалмов Давидовых, несущие тот же смысл: мы благодарим Бога за то, что Он победил наших врагов, силы зла и смерти подобно повествованию этих псалмов о победе Израиля над враждебными народами. Полиелей означает «многая милость», потому что слово «милость» постоянно повторяется в этих песнопениях. И явление Христа означает излияние милости на страдающий род человеческий. Во время полиелей торжественно кадят по всей церкви. В субботний вечер следуют прекрасные воскресные тропари: «Слава Тебе, Господи... Ко аду, Спасе мой, сошел еси...», а вечером накануне праздников – так называемое малое славословие: «Хвалим Тя, благословим Тя...».

Теперь после нескольких песнопений утреннего евангельского чтения: читают либо посвященный соответствующему празднику, либо – по субботам – один из одиннадцати Евангелий воскресных. После провозглашения спасения в песнопениях переходят к прямому свидетельству, к Святому писанию. Евангелие выносится на середину церкви и затем почитается. Между тем читается 50-й псалом, любимый в нашей церкви псалом Давида, в котором го-

ворится о покаянии, а также о милости Божией и даре Святого Духа.

Затем следует более продолжительная часть утрени – канон, девять песней которого, (называемые ирмосами (2-я песнь пропускается)), основаны на непсалмических библейских песнопениях (одах) и повествуют об исполнении во Христе пророчеств. Между ирмосами читаются короткие стихи (тропари), а также т.н. кондак и икос. Все это служит еще одним напоминанием о спасении и выражением благодарности народа Божьего.

После канона поются хвалительные псалмы: избранные стихи из последних трех песен псалтыря вместе со стихи-

рами. Эти песни Давидовы являются восхвалением Творца всего сущего, но в отличие от вступительного псалма вечерни, на этот раз они указывают не столько на изначальное, сколько на новое, спасенное и восстановленное творение в будущем царстве, начало которого мы уже чувствуем в духе. Осуществляется переход от первого творения ко второму, от изначальной радости в раю к большей радости грядущего века. Всенощная завершается гимном утрени, выступающим продолжением хвалебных псалмов: «Слава в выших Богу», восхвалением Богу единому за сотворение, искупление и благословение.

Итак, Бог коснулся рода человеческого, соединил нас с Собой и отныне навсегда

остается с нами. Посредством всенощной и прочих богослужений мы радуемся Его делу спасения. Мы не просто вспоминаем что-то некогда сделанное и происшедшее, – мы находимся в общении с Тем, Кто присутствует в Своей вечной Пасхе. Весь мир в его сотворенном порядке, включая время, есть таинство Божие. Благословляя время, вознося благодарение за свет, взывая к Творцу во тьме, мы совершаём таинство молитвы, «чтобы в определенное время объединить все на небесах и на земле под властью Христа» (Еф 1:10). Таковы вечерня и утренняя молитвы и труд духовный, выступающие в качестве человеческой благодарности. Этот труд не ограничивается словами, которые мы произносим или слышим в хра-

ме. Всенощные и другие богослужения помогают нам везде и в разные времена жить в истине, которую мы возвещаем, благословляем и прославляем в молитве. Общая молитва и богослужение ведут нас к служению также за пределами стен церкви, к свидетельству и безмолвной проповеди. Всенощное бдение – или устраиваемые отдельно вечерня и утрена – служат нам подготовкой перед причастием, ощущаемым – через песнопения и торжественные службы – переживанием спасительного дела Христова, познанием Божественной тайны, охватывающей мир в целом, т.е. всего того, что помогает нам в благодарении, прославлении и служении идти по следам Его Сына.

Праздник Успения Пресвятой Богородицы или сверток на коленях Иисуса

Иерей Роман Тыниссон

В последний великий праздник нашего церковного года мы вспоминаем и празднуем завершение земного пути Богородицы и Ее переход в вечное бытие.

Согласно преданию, Марии явился архангел Гавриил, чтобы возвестить о том, что она скоро отйдет ко Христу, Богу. Святой Дух привел к Богоматери, в Иерусалим, всех апостолов за исключением Фомы, проповедовавшего тогда в Индии.

Апостолы положили тело Марии в гробницу, в которой были упокоены ее родители Иоаким и Анна, а также обрученный супруг, – Иосиф Обручник. Первосвященники послали отряд охраны, чтобы разогнать похоронную процессию, но не смогли этого сделать из-за облачного круга, окружившего апостолов и других верующих во Христа. Первосвященник Афоний попытался опрокинуть одр, но его руки были отсечены невидимой силой. После раскаяния первосвященник исцелился, уверовал во Христа Спасителя, и к нему вернулись руки. На некоторых иконах также изображены ангел и Афоний, отделенные кисти рук которого держат одр Марии.

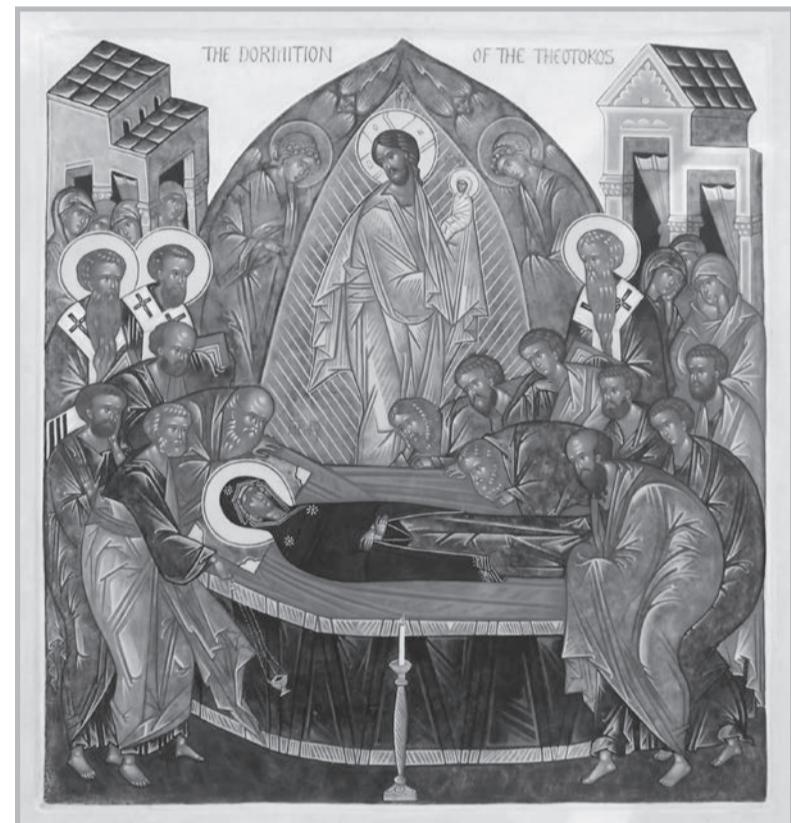
После погребения апостолы закрыли вход в пещеру камнем.

Находившийся в Индии Фома был перенесен в Иерусалим через три дня после смерти Марии, чтобы увидеть восстание из гроба и воссоединение Богоматери с душой. Фома рассказал апостолам, что ему было явлено, как Богородица возносится на небо, и просил, чтобы Она дала ему Своё благословение. Тогда Богородица сбросила ему свой пояс, которым была опоясана. Пояс упал на камень на Елеонской горе. В настоящее время этот камень находится на территории монастыря Марии Магдалины, расположенного там же. По настоянию Фомы апостолы открыли вход пещеру и увидели, что она на самом деле пуста.

Митрополит Стефан сказал в одной из своих проповедей: «Сегодняшние церковные песнопения возвещают нам необыкновенную благодать: не только душа Марии взята на небо, но и Ее тело. Тело Марии не испытalo сопровождающего смерть разложения; оно не осталось в могиле. Ангелы вознесли воскресшую Марию на небеса. Ее успение возвещает о том, что Она является истинной матерью жизни, матерью живущих, матерью Живого, в Которой мы живем.

Успение Богородицы находится вне времени и над временем. Вера в Ее успение не основана ни на библейских отрывках, ни на научно приемлемых исторических свидетельствах, ни на письменных свидетельствах. Успение Богородицы также не определяется как догма. Скорее, оно живет в просвещенном Духом Святым православном понимании, которое постепенно, от столетия к столетию, стало твердым убеждением в том, что если «возмездие за грех – смерть» (К римлянам 6:23), то Мария одержала особую победу над смертью».

Современным людям трудно принять знание Божьего промысла в нашей жизни, но Господь послал нам Утешителя, Параклета, который поддерживает нас до возвращения Христа Спасителя. Утвердить эту веру в себе можно только

через личную встречу с Искупителем, избавителем от бремени греха.

Надеюсь, читатель не будет возражать, если я – продукт 21-го века – воспользуюсь случаем и опишу свою связь с этим праздником. Этот праздник стал для меня подтверждением того, что посланный нам в качестве Утешителя Святой Дух Божий, также призывающий к вере и утверждающий нас в ней, сегодня является таким же, каким был, когда явился апостолам. Бог призывает нас, и наш приход в Церковь является не только нашим решением, поскольку мы впустили в свою жизнь Троицу, которая действует в нас как животворный источник. Именно благодаря этому у нас есть возможность развиваться в нашем осознанном понимании мира Божьего.

Однажды ко мне попала икона. Я уже не помню, как она ко мне попала; также я не вполне понимал, кто и в связи с чем на ней изображен. Однако я узнал Христа, держащего на коленях какой-то сверток, похожий на запеленатого ребенка. Стоявшие вокруг Него люди,

возможно, были апостолами.

Перед этой моей единственной иконой я помолился, и как-то так «вышло», что на праздник Успения Пресвятой Богородицы я был помазан в православие, на Успение митрополит Стефан рукоположил меня в диаконы, а в Успенском соборе Хельсинки меня рукоположили в священники. Совпадение? Навряд ли. Если мы оглянемся на нашу собственную религиозную жизнь, то, безусловно, увидим, как наши собственные молитвы и поминования других поддерживали нас в этой жизни. Мы также увидим, как на нас повлияло отсутствие молитвы.

Приближаясь к радостному празднику Успения Пресвятой Богородицы, мы можем быть уверены в том, что все мы, крещеные во Христа, в образе Христа получили Дарителя Жизни. Таким образом мы можем быть «свертками» на коленях Иисуса и, если наш дух протеста и житейской «мудрости» не заставит нас покинуть эти колени, мы будем перенесены в Жизнь Вечную. Да пребудет с нами милость Божия!

Летние чтения Три жития святых

Протоиерей Маттиас Палли

Семеро спящих
4 августа

Семь Эфесских отроков, имена которых в источниках значатся как Максимилиан, Ямвлих, Мартиниан, Иоанн, Дионисий, Ексакустодиан (Константин) и Антонин, жили в третьем веке. Все они были знатного происхождения и вместе служили в римской армии.

Император Деций, правивший с 249 по 251 год, по прибытии в город приказал народу приносить жертвы языческим богам. На семерых юношах поступил донос об их отказе в жертвоприношении, вследствие чего они предстали перед императором, перед которым исповедали свою веру в Христа.

С них сняли пояса – знаки воинского отличия – после чего император отпустил их, надеясь, что они одумаются, а сам отправился в военный поход. Юноши же ушли из города и укрылись в пещере, расположенной неподалеку на горе, где проводили время в молитве. Один из них, Ямвлих, переодевшись в нищего, тайно отправился в город, чтобы узнать новости, где и узнал, что в город вернулся император. Максимилиан убедил остальных вернуться в город и сдаться императору.

Узнав, где скрываются юноши, император приказал замуровать их в пещере и оставить умирать с голода. Двое слуг, которым приказали это сделать, были тайными христианами, однако выполнили приказ, а потом вырезали рассказ о мученичестве семи юношей на свинцовых табличках, положили их в ящик и спрятали поблизости.

Но Господь погрузил юношей в чудесный сон, который продолжался около двухсот лет. Тем временем гонения на христиан прекратились. Однако во времена императора Феодосия Младшего (408–450 гг.) нашлись еретики, отрицающие телесное воскресение из мертвых.

Случилось так, что местный землевладелец нашел замурованную пещеру, разбил камни и открыл вход в нее. Юноши проснулись и подумали, что теперь им грозит мученическая смерть. Ямвлих снова отправился в город за продуктами. Его поразило, что над городскими воротами был закреплен крест, и что жители открыто упоминали в своих разговорах имя Иисуса Христа. Он заплатил за хлеб вышедшей из употребления монетой, после чего был задержан, поскольку торговцы подумали, что он разграбил какой-то старый клад. Его до-

ставили к местному епископу, который в то время также исполнял обязанности городского головы. Услышав странные ответы юноши на вопросы, епископ понял, что Бог хочет явить через юношу какую-то тайну, и отправился с ним в пещеру в сопровождении горожан.

У входа в пещеру епископ нашел старую табличку с именами семи юношей и их историей. Епископ вошел и взадоровался вместе с воспрянувшими после долгого сна юношами чуду Божию, заодно утвердившему веру в воскресение. Император Феодосий также прибыл в Эфес и смог поговорить с юношами, но сразу затем юноши вновь улеглись и окончательно уснули смертным сном в ожидании воскрешения в Судный день.

Дни памяти семи эфесских отроков: 4 августа (этот день отроки уснули в первый раз) и 22 октября (день их пробуждения в 5-ом веке или день, в который они вторично уснули).

**Святой Лаврентий Римский
10 августа**

Святой Лаврентий, архиакон, принял мученическую смерть при императоре Валериане в 258 году вместе с римским епископом Сикстом, диаконами Феликиссимом и Агапитом, и воином Романом.

Когда епископ Сикст был схвачен, Лаврентий посетил его в тюремной башне и сказал, что мог бы также принять смерть за Христа вместе со своим архиепископом.

Епископ предсказал, что его архиакона ждут великие страдания, но также и победа над своими мучителями. Но перед этим он приказал раздать бедным имущество церкви. Лаврентий выполнил этот приказ в последующие дни.

Святой Сикст с двумя дьяконами был доставлен в храм Марса, где им было велено принести жертву языческому богу. В ответ епископ помолился, – и храм был разрушен землетрясением. Через некоторое время Лаврентий сказал Сиксту: «Отче, я уже выполнил твоё поручение, раздал врученное тебе сокровище, не оставь меня!». Услышав о каком-то сокровище, солдаты взяли Лаврентия под стражу.

6 августа Сикст и два дьякона были обезглавлены. Лаврентия же привели к императору, которому доложили, что архиакон что-то говорил о спрятанном в церкви сокровище. Когда император приказал Лаврентию выдать церковные сокровища, тот попросил на это три дня. За это время он собрал городских нищих и привел их к префекту, сказав: «Вот они, сокровища церкви!»

После этого Лаврентий был заточен в тюремной башне, где своими молитвами исцелил одного слепого и обратил в христианство начальника тюрьмы Ипполита и его семью. Воин Роман увидел рядом со святым мучеником светлого юношу и тоже обратился, вскоре также претерпев мученическую кончину.

На следующий день Лаврентия высекли плетью и положили на железную решетку, под которой разложили горячие угли. Святой мученик, вытерпев это мучение, сказал императору: «Вот, вы испекли одну сторону моего тела, поверните на другую!» Умирая, Лаврентий произнес: «Благодарю Тебя, Господи Иисусе Христе, что Ты сподобил меня войти во врата Твои». Святой Лаврентий принял мученическую смерть 10 августа.

Начальник тюрьмы Ипполит вместе со своими товарищами и находившимся на свободе священниками погребли тело священномученика. Впоследствии Ипполит также был взят под стражу и почитил Господа мученической кончиной 13 августа.

**Святой Ириней Лионский,
епископ и мученик
23 августа**

Святой Ириней родился около 130 года в Смирне (ныне Измир в Турции) и был учеником святого епископа Поликарпа, которому довелось слышать проповеди и поучения святого апостола Иоанна. Ириней учился в Риме и служил пресвитером (священником) в южной Галлии. В это время там вспыхнули жестокие гонения на христиан, во время которых был убит местный епископ Пофин. Ириней в то время был в Риме, а по возвращении был рукоположен в сан архиепископа Лугдуна (ныне Лион).

Святой Ириней написал много трудов в защиту христианства, а также с пояснениями вероучения. Самым известным из его сохранившихся сочинений является «Разоблачение ереси» или «Против еретиков», в которых святой отец доказывал несовместимость гностических учений с истинным христианством. Гностицизм представлял собой сложную совокупность различных религиозных систем, претендовавших на звание истинных, духовных и тайно передаваемых учений Христа. По большей части гностики заявляли, что истинный Бог далек от мира сего, и что наш мир был создан каким-то низшим, несовершенным или злонамеренным божеством. Человеческие же души были заточены в этом мире из высших сфер, и Христос, Сын или посланник Всевышнего Бога, пришел, чтобы поделиться с ними тайным знанием того, как спастись. Подобные черты были характерны и для ересь других времен; многие из них можно встретить в некоторых нынешних системах, пытающихся соединить т.н. New Age и христианство.

В противовес гностицизму Ириней поместил учение Евангелия в Священное предание, повествующее о Боге едином, который есть и Творец, и Спаситель. Мир сотворенный, в том числе материальный, хороший, но несет на себе печать грехопадения. Сын Божий Иисус Христос стал плотью, и Своими страданиями даровал нам спасение. Он – конечная цель всего человечества, в котором все собираются. Он также является новым Адамом. Его учение общедоступно и записано в Новом Завете. Это поддерживается апостольским преемством, передаваемой епископами. Он показывает, как древние церковные центры, такие как Рим, могут доказать свое апостольское преемство, тогда как у гностиков таковое отсутствует.

Святой Ириней принял мученическую смерть в 202 году, в правление императора Септимия Севера.

*

Молитвами святых мучеников Твоих, Господи Иисусе Христе, Боже наш, помилуй нас!

Isa Miika Raissar pühendati oikonomoseks

Püha ja aulise prohveti Eelija mälestuspäeva piiskoplikul liturgial Tartu Karlova Aleksandri kirkus 20. juulil 2023 ülendas Tartu piiskop Eelija (Ojaperv) oikonomoseks isa Miika Raissari.

Vastne oikonomos Miika (maailmas Margus Raissar) on sündinud 20. juulil 1971. aastal. Tallinna ja kogu Eesti metropoliit Stefanus pühites ta diakoniks 14. jaanuaril 2006 ja preestriks 15. augustil 2008. Kirikupea andis talle vaimulikuks nimeks Miika ja usaldas Tartu püha preester-märtri Mihhaili eestkoste, kelle mälestust Ōigeusu Kogudus 14. jaanuaril koos piiskopmärter Platoni ja preester-märter Nikolaiga peab.

Alates 24. oktoobrist 2016 on ta Tartu piiskopkonna ökonom, alates 29. jaanuarist 2009 Karksi-Nuia Püha Aleksi koguduse preester. Ta on olnud 14. jaanuarist 2011 kuni 24. oktoobrini 2016 Tartu Uspenski katedraali praost ning 16. juulist 2010 kuni 19. juulini 2016 EAOK kirikuvalitsuse liige. 28. novembrist 2008 kuni 1. detsembrini 2017 oli ta Tuhalaa-ne Jumalaema Uinumise koguduse preester

Tartu pühitsetud piiskop Eelija korraldus isa Miika Raissari oikonomoseks ülendamise kohta Isa ja Poja ja Püha Vaimu auks

„Aga Issand ütles: „Kes küll on ustav ja arukas majapidaja, kelle isand seab oma pererahva üle neile parajal ajal andma määratud moona? Õnnis on see teener, kelle ta isand tulles leiab nõnda tegevat”” (Lk 12:42-43*).

Eti jumalakartlik preester Miika Raissar on järginud meie Lunastaja ja Päästja juhatust, olles ustavaks ja arukaks majapidajaks, kes hoolega töötab kaasa meie päästmise pärast inimeseks saanud Jumala Poja äraütlema ja seletamatu armumajapidamise juures, ülendan ta suure röömuga meie Tartu piiskopkonna oikonomoseks ühes õigusega kanda kaunistustega rinnaristi.

Püha ja aulise prohvet Eelija mälestuspäeval – mis on üksiti isa Miikaeli sündimise päev – , 20. juulil Issanda armu aastal 2023 Tartus.

* Kreeka keeles: εἰπε δὲ ὁ Κύριος· τίς ἄρα ἐστὶν ὁ πιστὸς οἰκονόμος καὶ φρόνιμος, ὃν καταστήσει ὁ κύριος ἐπὶ τῆς θεραπείας αὐτοῦ τοῦ διδόναι ἐν καιρῷ τῷ στομέτων; μακάριος ὁ δούλος ἐκεῖνος, ὃν ἐλθὼν ὁ κύριος αὐτὸν εὐρήσει οὕτῳ ποιοῦντα. Kreeka oikonomos – majapidaja.

Esimene õhtuteenistus eestikeelse bütsantsi kirikumuusikaga

Kristi Pumbo

7. juunil tehti Tallinna Siimeoni ja Naisprohvet Hanna kirikus ajalugu: toimus esimene õhtuteenistus eestikeelse bütsantsi kirikumuusikaga. See oli lõpetus isa Damaskinos Olklinuora juhidut intensiivsele 3-päevase kursusele, kus tutvuti liturgia, vigiliia ja nelipühi laulude, aga ka neumakirjaga.

Bütsantsi kirikumuusika tundub esialgu enam kui keeruline, kuna sel on meie harjumuspärase kirikulauludega võrreldes erinev loogika, häälkesatus, lai heliulatus ning rikkalikud kaunistusmotiivid. Isa Damaskinose sõnul pole neumakirja tundmine tingimata vajalik: bütsantsi laulustiili omandamine pöhineb suulisel traditsioonil ning on seetõttu mõistetav isegi neile, kes harjunud omandama muusikat

traditsioonilisel viisil kuulmise järgi. Esialgu peab varuma kannatust ja seda muusikat võimalikult palju kuulama, et kõrv ja aju hakkaksid „ue normaalsusega” kohanema.

Eestikeesse bütsantsi kirikumuusikasse on suhtutud meil pigem eelarvamusega või isegi tõrjuvalt, mis on ka mõistetav, sest puudub sellega varasem kokkupuude. Tuaakse välja, et eesti keelt püütakse vägisi mahutada sinna, kuhu ta loomupäraselt ei kuulu: on ju eestikeelsetes sõnades rõhk peamiselt esimesel, kreeka keeles aga ühel kolmest viimases silbist, mis muutvat palvetekstid kohmakaks ja raskesti jälgitavaks. Kõik kursusel õpitud eestikeelsed palvetekstid on tõlkinud ja bütsantsi viisidega kohandanud isa Damaskinos, kes oma soome-ugri päritolu töttu tajub suurepäraselt eesti keele eripära ning suudab laule veenvalt esitada.

Mõistagi on 3-päevane kursus vaid hoomamatu piisk meres, kuid piisav, et hakata bütsantsi kirikulaulu armastama ning sellest puudust tundma. Tänan kõikide kursusest osavõtjate

Foto: autor

nimel isa Damaskinost, meie naerusuist ning kindlakäelist õpetajat, kelle hoole alla tasub end usaldada. Oleme siiralt tänulikud võimaluse ja suurepärase kogemuse eest. Ühtlasi edastan isa Damaskinose üleskutse anda märku Tauri Töltile, kui soovitakse sama kursust korraldada kas Tartus, Pärnus või mõnes muus

Eestimaa paigas. Soovitan seda võimalust kindlasti kasutada!

Õhtupalvuse video on kolmes osas üleval ka YouTube'i kanalil nime all „Bütsantsi kirikulaulu kursus 2023”.

Püha Siimeoni ja naisprohvet Hanna ning Angerja koguduse laululaager

Merilin Orusaar

Sel aastal toimusid püha Siimeoni ja naisprohvet Hanna ning Angerja koguduse perepäevad ja laululaager ühiselt. Laagrilised kogunesid

juulikuu keskel Kohila mõisakooli ja Angerja õigeusu kirikusse, et koos palves olla, võtta ette palverännak ja ühiselt aega veeta. Laagris külastas ka metropoliit Stefanus, kes kõneles muuhulgas õhtuteenistuse olulisusest.

Laululaagli teema „Liturgial teenimine lauljana. Kuidas aitan teenistust läbi viia, kui pean võtma vastutuse laulu eest?” tõi lauljaid kokku üle Eesti. Juhendaja Terje Palli käe all saadi vajalikke nõuandeid ja ka praktilist kogemust. Laagris tödeti, et koos laulmine ning liturgia korra õppimine ja harjutamine peab jätkuma. Kui Jumal annab, toimuvad laagrid ka edaspidi.

Foto: autor